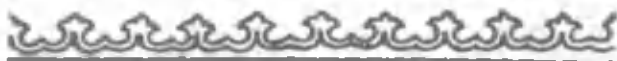

АБАЙ ҚУНОНБОЕВ

ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР

525

ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ
БАДИИЙ АДАБИЁТ НАШРИЁТИ

ТОШКЕНТ — 1961

Абай Қунонбоев—бүгүнкү қозоқ шоири, маръифат-парвари ва демократи, янги қозоқ маданиятининг асосчиси, рус ва қозоқ халқлари дўстлигининг куйчисидир. Ушбу „Танланган асарлар“га унинг ҳаёт ҳақида чуқур мулоҳаза юритувчи, ишқ-муҳаббатни тарвинум этувчи, халққа нисбатан меҳр ва садоқат ҳисси билан тўлиб-тошган шеърлари билан бир қаторда „Маъсуд“, „Искандар“, „Азим қиссаси“ номли учта поэмаси ҳамда фалсафий ва публицистик характерга эга бўлган „Насиҳатлар“и ҳам киритилган.

ҒАФУР ҒУЛОМ
таҳрири остида

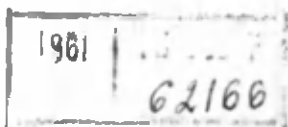
Тўпловчи
НОСИР ФОЗИЛОВ

Абай Қунонбоев.

Танланган асарлар. Т., Узадабийнашр, 1961,
202 бет.

Абай К. Избранные произведения.

С (Қозоқ.)

АБАЙ ҚУНОНБОВ

Абай (Иброҳим) Қунонбоев XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод қилди. У ҳозирги Семипалатинск областидаги Чингизтоғ этакларига жойлашган Тўбикти уруғидан бўлиб, 1845 йил 10 августда туғилади.

Абай ун ёшга чиққунча ота-онасининг қўлида тарбияланиб, бошланғич маълумотни овулидаги мулалардан олади. Ўн ёшга киргач отаси Қунонбой Абайни Семипалатинск шаҳрига олиб бориб, мадрасага ўқишга беради.

Абай мадрасада уч йил таълим олди. У ўзи билан бирга ўқиган талабаларга қараганда анча зеҳнали, фадли бўлган эди, у қўп мутолаа қилар, айниқса, эртак, қисса, достонларни; араб, форс, турк шоирларининг китобларини севиб ўқир ва уларнинг яхши-яхши бандларини ёд олар эди. Натижада Навоий, Саъдий, Хўжа Ҳофиз, Ғолиийлар унинг сеvimли шоирларига айланди. У вақтда мадраса муллабачаси бўлган ёш Абай:

Ғолиий, Шамсий, Сайқалий,
Навоий, Саъдий, Фирдовсий,
Хўжа Ҳофиз — бу ҳаммағиз
Мадад беринг, қилмағиз осий“, — дейди.

Бу билан у ўзининг юқорда номлари қайд қилинган буюк шоирларга бўлган муҳаббатини изҳор қилади. У шоирлардан ўз ижоди учун мадад сўрайди.

Масалан: ўқиш даврининг охирги йилларида Абай Семипалатинск шаҳридаги „Приходная школа“ деб аталувчи мактабга кириб русча ҳам ўқий бошлайди. Лекин ўн уч ёшга тўлагач, отаси ўғлига эл бийлатиш, мансаб олиб бериш мақсадида ўқишдан бўшатиб олиб кетади . . .

Бошига катталарнинг иши тушган Абай жамиятга, ҳаётга зийраклик билан қарайди ва ундаги келишмовчиликларнинг туб илдизини ахтара бошлайди. Энди у секин-аста ҳаётга аралашиб, ижтимоий турмушдаги қарама-қаршиликларнинг боисини тушуна боради. Абай ўз отаси Қунонбойнинг халққа нисбатан қилаётган адолатсизликларини кўриб, унга қарши чиқади. Энди у Қунонбойнинг ёрдамчи Абайи эмас, балки, адолат байроғини баланд кўтарган Абайга айланди. У Семипалатинскдаги мадрасада шайх шоирларини севишни ўрганган бўлса, бу ерга — ўз овулига келиб халқни севишни ўрганди. Халққа ва унинг ўртасидаги дон жанжалларга адолат кўзи билан боқди, ўзи тугилиб ўсган элига муносиб фарзат бўлишни орзу қилди. Лекин Абайнинг бу мақсад йўлига ўша давр зўравонлари ҳов солиб, Абайга бўҳтон ёғдирдилар, уни йўқотмоқчи ҳам бўлдилар. Улар билан Абай ҳормай-толмай курашди.

Абай рус мактабида фақат уч ойгина ўқиди. Албатта, бу билим билан у ҳеч нарса қила олмас эди. Абай рус тилини 27—28 ёшларга кирганда пухта ўргана бошлади. Шаҳарда ётиб рус тилини пухта ўрганиб олгач, у шу тилда ёзилган бадиий асарларни ўқишга киришди. Абай шаҳарда китоб излаб юрган пайтида бир кун кутубхонада биринчи мартаба, Петербургда сургун бўлиб келган исёнкор Михайлис билан танишади. Бу пайтда у 35—36 ёшларда эди. Бир оз вақт ўтгач, 80

йилларда у бошқа сиёсий муҳожирлар билан ҳам учрашади. Энди Абай Семипалатинскдаги уезд судьяларидан тамом ўзга кишиларни топди. Булар чор ҳукумати томонидан Сибирга, Қозоғистон чўллариغا сургун қилинган революционерлар эдилар. Шимолий Қозоғистонга Шевченко сургун бўлиб келганда, Омба шахрига кўпгина рус шоирлари ва ёзувчилари ҳам келган, буларнинг орасида Буташевич, Петрашевский, Дуров каби Чернышевскийнинг кўпгина танишлари ҳам бўлган. Абай билан дўстлашган Михаэлис ҳам ўша гуруҳ вакилларидан эди.

Михаэлис Абайга қандай китобларни, қайси китобларнинг қайси бобларини ўқиш кераклигини ўргатди. Илгари қўлига тушган китобларнинг ҳаммасини суриштирмай ўқийверадиган Абай, энди Михаэлисининг маслаҳатига кўра, бадий адабиётларни, танқидий, фалсафий, табиат олимларининг асарларини, айниқса Спенсер, Спиноза, Льюж, Дарвин каби кишиларнинг асарларини ўқиб, кунт билан ўргана бошлади.

Натижада 1884 — 85 йилларга келиб у ҳар томонлама билимдон бўлиб етишди. Унинг дунёқараши шаклланиб, ҳаётга танқидий кўз билан қаровчи улкан шахс сифатида танилди.

Валиханов, Олтинсарин ва Абайлар ўз халқини янги маданиятга, ўқишга, илм ва ҳунар ўрганишга чақирди. Улар қозоқ халқи билан рус халқининг дўстлигига асос солдилар. Абай ўз халқига мурожаат қилиб:

„Русча ўқиш керак. Ҳикмат ҳам, мол ҳам, ҳунар билан илм ҳам русларда ... Русларнинг илм-ҳунари дунёни билишнинг калитидир ...“¹ — деган эди.

Абай ўзининг дунёқарашлари, фикр-туйғулари билан Михаэлисни таништирди. У, Михаэлис ёрдамида кўпгина бошқа сиёсий сургун қилинган революционерлар би-

¹ Абай. „Танилган асарлар“, 1945, Олмаота.

лан яқиндан танишди ва улар билан ошна бўлди. Буларнинг ичида шоирга кўпроқ таъсир этган киши Е. П. Михаэлис бўлди. Бу ҳақда Абай ўзининг устози Михаэлисга миннатдорчилик билдириб шундай дейди: „Мени Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Толстой, Тургенев, Салтиков-Шчедрин, Белинский, Добролюбов ва Писарев каби отоқли рус ёзувчилари ва танқидчиларнинг асарлари билан таништирган киши Михаэлисдир. У мени ўз отамдан ҳам зиёд тарбия қилди. Тўғрироғи, дупёни тўғри тушунишда менинг кўзимни очди.“¹

Бу ҳақда шоирнинг қариндошларидан Какитой Қунонбоев Абай асарларининг биринчи нашрига ёзган сўз бошида:

„Агар 80-йилларда Михаэлис ва бошқалар каби сиёсий революционерлар бўлмаганда эди, Абай шу даражага етмаган бўлар эди . . . Улар Абайни илм ва маданият сари етакловчи сиёсий маслаҳатчилар эди“² лар.

Абай ўз уйига бoshқа революционер кишиларни ҳам тет-тез меҳмонга чақириб турар, улар билан ҳар тўғрида суҳбатлашар, баҳслашар эди. Абай билан бўлган қизиқарли бир суҳбат ҳақида сиёсий сургун бўлган кишилардан Леонтьев қуйидагича ёзди:

„Мен бу ерда бир кирғиз (ўша вақтда қozoқларни кирғиз деб аташарди — Н. Ф.) чолни биламан, у билан биринчи марта учрашганимда мендан у индукция билан дидукциянинг фарқини сўраб қолди. Кейинчалик билсам, у инглиз файласуфларининг рус тилига таржима қилинган асарларини ҳам ўқир экан“.³

¹ Абай, „Избранное“, Петербург, 1909 г. стр. 109

² Какитой Қунонбоев, Абайнинг танланган асарлари. Петербург. 1909 йил.

³ „Сибирь и ссылка“, С. Петербург, 1909 г. стр. 83.

Шоирнинг бу хатти-ҳаракатлари маҳаллий амалдорларга ёқмади. 1886 йили уезд бошлиғи Новорицкий Абайнинг уйида тинтув ўтказди. Лекин бу тинтув ҳеч қандай натижа бермади.

Абай қўлига қалам ушлаб, адабиёт майдонига кирган пайтида бундай куйлаган эди

Мен ўланни ёзмайман эрмак учун,
Ўтган- кетган гапларни термак учун,
Юрагида ўти бор, тили ширин,
Авлодимга бир сабоқ бермак учун.

XIX асрнинг қозоқ саҳросидаги шарқ адабиёти бойликлари шоирнинг „юрагида ўти бор, тили ширин авлодига сабоқ берарли“ даражада янги давр талабларига тўла-тўқис жавоб бера олмас эди.

Абай ўзига етакчи ғояни рус халқи ўртасидан ахтариш ва уни топади. Бу ғоя топишда Михайлис қабирус олимлари шоирга яқиндан туриб ёрдам кўрсатдилар. Абай рус прогрессив фикрини чин маънода тушунди. У худди ўша пайтда „Менинг қаъбам Шарқдан Ғарбга кўчди“ деган эди.

Абай ўн ёшидан бошлаб шеър ёзишни машқ қилади.

Белинскийнинг фикрича, шоир ўз даврининг гражданидир, унинг ёзган асарлари эса, ўша давр ҳаётининг ойнасидир. Бу фикрга Абай тўла қўшилди, ўзини ўша давр жамиятининг граждани ҳисоблаб, ўз даври ҳаётининг яхши томонларига суянди, ёмон томонларига куйинди. Шунинг учун ҳам у ўз замондошларига кўпгина насиҳат қилди, овулини олға етаклашга даъват этди.

Белинский ўтмишни мадҳлайдиган ёзувчиларни танқид қилиб, замонагнинг фикри ва тили бўл, дгйди. Бу масалада ҳам Абай Белинскийга тўла қўшилди. Абай қозоқлар орасидаги баъзи ўтмишни мадҳлайдиган шоирларга дейди:

Сўзни чертиб сўзласанг ҳар ким сийлар,
Мақол қўшиб сўзларкан кекса бийлар,
Оқинлари беақл, нодон экан,
Бекор сўзни теридай нуқул ийлар.

Шоирнинг ўзи бу масалада ўзга шоирларга ўрнат
бўлди. У ўтмишни мақтамади, ҳақиқатни ёзди. У ўзи
ҳақида шундай ёзади:

Мен ўланда афсона куйламадим,
Олтиндан қўйма қизни ўйламадим.

Кимда-ким бировнинг ҳисобига яшаса, Абай унинг
душмани бўлди.

* * *

Маълумки, Абай йирик феодал оиласидан чиққан
киши. Унинг отаси Қунонбой, бобоси Ўскенбой, Ўскен-
бойнинг отаси Ирғизбой ҳам феодал бўлиб ўтган. Ай-
ниқса шоирнинг отаси Қунонбой ўз замонасининг йи-
рик феодал вакилларида бўлиб, жуда баджаҳл киши
эди. Лекин шундай бўлишига қарамай, Абай ўз асар-
ларида ўз синфининг мақсадларини эмас, балки халқ
мақсадларини куйлади. У ота ўғли эмас, халқ ўғли
эди.

Кун чиқиш билан кун ботишнинг фарқини билиб,
ўша давр ҳаётининг кирдикорларини кўра олган Абай,
халқ мақсадларини тушуна билди. Ўша давр феодал
синфининг ўлимга юз тутган синф эканлигини тушун-
ди. Энди у ўзига бошқа йўл ақтарди. Элни қашшоқлик-
ка олиб келишга сабабчи бўлган ўз синфига, феодал-
ларга қарата:

Уз сўзидап бошқа сўзни уқмайди,
Оғзи билан ўроқ ўрган ўпскай қиртинг¹

¹ Ҳовлиқма, мақтанчоқ.

Бир кун жиринг этар, бир кун буртинг.
Бош-бошига бий бўлган нуқул қийқим.¹
Мана кўр, бузмадими элнинг турдия! — дейди.

Абай ўша давр „улуғларига“ қарши чиқиш билан бир қаторда, ярамас эскилик ананаларини ҳам фож қилади. Хотин-қизларнинг ҳуқуқсизлигига, таълим-тарбия ҳақидаги эски тушунчаларга, эски урф-одатга, довжанжални битимга келтиришдаги ноҳақликларга, ёлғончилик, ялқовлик, эринчоқлик, подонликка ва подон муллааларга қарши чиқди, уларни қаттиқ қамчилади. Шоир ўша замон қиёфасини тасвирлаб:

Ёш болалар теворада дўстлашади
Жуда яқин иноқ бўлиб олишади
Бирин-бири қучоқлашиб, чувиллашиб,
Ўйин битар чоғида солишади.

* * *

Бирови йиғлаб келса ўйи томон,
Ота-онаси шовқин солар ундан ёмон.
Аҳиллиги қурсин, ўйини ҳам,
Болаларга ўхшайди ушбу замон, — дейди.

Ҳақиқатан ҳам бўлислик, старшинлик, бийлик учун ўша даврда ял ичидаги „казо-казолар“ бирининг гўштини бири ерди. Бу ҳақдаги шоирнинг ушбу мисралари бежиз ёзилмаган:

Элим дерга орлиман,
Узга элдан уялиб.
Боримта ва партия . . .
Бари мастлик, юрт хумор;
Ёппасига сурҳия
Кўпи пиян, не уқар?

¹ Қ и й қ и м — бийлар.

Бу подшо ҳукуматига маъқул тушар, уни яна ҳам авж олдирарди. Бундай қилишнинг фақат сиёсат юзасидангина эмас, балки ўша пайтдаги Россия буржуазияси учун ҳам нафи бор эди. Эл бошига қанчалик огир иш тушса ҳам у мазлум халқ зиммасига юкланарди; бўлис сайлаш чиқимлари ҳам, барча олиқ-солиқлар ҳам бойларга эмас, қашшоқ гадоларга рўпара қилинади. Бу ҳақда шоир шундай ёзади:

Мажуснома, ёт урфли ёнлар олмиш
Бермасанг гар, мен сени ёт кўраман деб...
... Юз қорага¹ икки юз оларман бор
Бош қотирар, ҳаммасини текшираман деб ...

Эл орасидаги бу юлғичлар юрт ғамини ўйламас, фақат, ўз нафсларини ўйлар. Мана шу воқеаларнинг жонли гувоҳи бўлган Абай, ўзининг „Кулембойга“ „Бўлис бўлдим мана, кўр“, „Хурсанд бўлар бўлисинг“ каби қатор шеърларида уларни фош қилади. Шоир:

Гадой шўрлик юради пода боқиб,
Ўтини йўқ исинса олов ёқиб ...
... Жулдур ўтов ичида музлар гўдак.
На қуюги, на суюги ... бўзлар гўдак
Чурук кигиз тагида титрар бобо,
Тушида гўшт кўрганин сўзлар гўдак. —

деб бева-бечораларнинг аяичли аҳволига ачинади ва бойлар ҳақида дейди:

Қоролига бермайди бой парча нон,
Хизматга хайри ҳам йўқ, ёвуз ҳайвон!
Меҳри йўқ, инсофи йўқ, имони йўқ,
Нега одам яратдинг қодир Мавлон!

¹ Қорамол.

Қороли оч ўлса не, бой ўзи тўқ,
Ҳақ танимас, бағрингга қадалсин ўқ!
Ёш бола, кампир-чолни тентиратмай,
Ҳеч бўлмаса бир қиш боқ, инсофи йўқ!

Абай юлгичларни эмас, камбағал бечораларни дўст деб билди. У бу ҳақда шундай деб ёзади:

„Худди шу қуяларда, қозоқларнинг ичидан, кимни яхши кўрай, кимни қадрлай, деб ўйладим. Бўлис билан бойни қадрлай десам, худо берган бўлислик билан бийлик йўқ. Хиралик қилиб, пора билан сотиб олган бўлислик билан бийликнинг хосияти бўлмайди. Ҳайҳот, энди кимни қадрлай, кимнинг бахтини тилай!.. Албатта, ўз меҳнати билан ўзини боқолмай, ўғри, золим, шуларга ем бўлиб юрган чин маънодаги меҳнаткаш чорвадорни қадрламасам, шуларнинг бахтини тиламасам бўлмайди, шундан ўзгани топа олмадим!..“¹

Абай тилга олаётган бу бечора халқикки томонлама эзилар эди. Бунни кўрган шоир:

Қозоғим, шўрлик юртим, вайрон юртим!
Қоронғида йўл топмай, ҳайрон юртим!
Ёмон билан яхшини фарқ қилолмай,
Оғзида ҳам қон, ҳам мой сарсон юртим.

Тунда уйқунг бузилар кундуз кулкинг!
Дардингга эм бўлмади моли-мулкинг
Очкўзсан, тамагарсан, қурумсоқсан,
Бор совлатинг бошингга кийган тулкинг ...

деб уларнинг ҳолига ачинади. Лекин шундай бўлса-да, у бир кун бўлмаса, бир кун озодлик тоғининг барқ уриб отишига ишонган ҳолда дейди:

¹ Абай, Асарлар. Олмаота (қозоқчаси) 1948 йил. 345 бет.

Ёмонлар қилолмайди ҳалол меҳнат,
Ғарлик, ўғирлик қилиб кулар тоза.
Ҳаром ишдан ёмонлик кўрмай қолмас,
Минг кун синмас, бир куни синар кўза!

У келажакка умид боғлади, ёрқин, ҳур ҳаёт бўлишига ишонди. Улуғ рус халқи билан қозоқ халқининг тарихий тақдири — муддаоси бир эканлигини англади, буни халқига ҳам аяглаштириши муқаддас бурчи деб билди. Мана шунинг учун ҳам у буюк шоир даражасига кўтарила олди.

У ўзидан аввал ўтган шоирлар — Чўкон, Ибройлар каби меҳнатни, ҳунар-билимни, одамгарчиликни тарғиб қилди, халқни маърифатли бўлишга чақирди:

Жон аямай меҳнат қил.

* * *

Меҳнат қилсанг эринмай,
Тўяр қорнинг тиланмай.

* * *

Соқолин сотган қаридан,
Меҳнатни сотган ёш ортиқ!..

* * *

Ёлгон-яшиқ мақтанчоқ,
Эринчоқ, бекор мол сочмоқ.
Беш душманинг — билсангиз.
Талаб, меҳнат, теран уй,
Қановат, раҳм ўйлаб қўй,
Беш асл иш кўнсангиз...
Дунё ҳам, мол ҳам у ўзи,
Илмга кўнгангил берсангиз...

„Инсонни хароб қиладиган учта нарсa бор, шундан қочиш керак. У: биринчидан — нодонлик, иккинчидан — эринчоқлик, учинчидан эса золимликдир. Нодонлик — бу киши билимининг йўқлиги: усиз дунёни тушуниб бўлмайди; билимсизлик эса ҳайвонликдир! Эринчоқлик — бу дунёдаги бутун билим ва ҳуварнинг ёвуз душманидир! Талабсизлик, уятсизлик, қашшоқлик каби ярамас иллатлар шундан келиб чиқади. Эринчоқлик — у ҳам одам боласининг ёвуз душманидир; агар одам одамга душман бўлса, у одам йиртқич ҳайвонлар каторига қўшилиши шубҳасиз.¹

„...Илм топмай мақтанма. Илмни қунт билан ўрган. Упи яхши билган одамга дунё арзон тушади!²“ — деб насиҳат қилган эди.

Абайнинг шеърӣ ижоди шоир қирқ ёшга етган, 1886 йилда, кун чиқиш билан кун ботишнинг фарқини билгандан сўнг авж олди. Бу давргача у фақат шеърни тегиб-қочиб ёзар, ёзган шеърларини „Кўкбой ёзган шеър“ деб юритар эди. Бу вақтда Абай ташқи ҳаётни маъносиз ҳаёт деб билади. Лекин шоирнинг, ўз халқининг аянчали тақдирига ачинаш каби зўр дарди бор эди. Қалбидаги бу муңли зорини ёшларга, халқига етказиб беришдаги шоирнинг ягона қуроли — шеър, ўлан бўлди.

Бу даврда Абайга шоирлик иши, сиёсий аҳамиятга эга бўлган жамият иши бўлиб кўринади ва шоир ўша давр отига минар „эўравонлари“ни, бий-бўлисларни, қози-калонларни ўткир сатира қамчиси остига олади.

Шоирнинг 1889 йилгача (ўзиники ва таржималари бўлиб) анча шеърлари тўпланади. Бу давр шоир ижо-дида баракали давр ҳисобланиб, ёзган шеърлари фа-

¹ Абай. Асарлар. Олмаота. 1948 йил. 384 бет.

² Абай. Асарлар. Олмаота. 1948 йил. 384 бет.

қат насиҳатномагина бўлиб қолмай, муҳаббат, дўстлик, табиат ва шоирнинг ички кўнгил лирикаси темаларни ҳам ўз ичига қамради.

Абайнинг қайси бир шеърини олиб ўқиманг, гўзал ва бадиий бўлиб, сиқик ва мазмундор образли тилда ёзилгандир. У шеър завоқияи меҳмонхонада кўнгил очувчи носита деб билмай, халқни тарбиялайдиган, сиёсий аҳамиятга эга бўлган бадиий қурол деб тушунди. У баъзи, шеър ёзиб, шоирликка иснод келтириб юргая ўша давр шоирларига шундай дейди:

Мол учун сўзни безар, виждон сотар,
Мол учун бўйин эгар, молдай ётар.
Мол учун ҳам алдайди, ҳам аврайди,
Э худо, бу шоирлар қачон қотар!

Бойларни мақтай бериб сўз қолмабди,
Улап айтиб, мол йиғиб, бой бўлмабди.
Шеърининг қадри кетди эл ичида,
Қадрини кетказганлар йўқолмабди!

Абай халқ оғзаки ижодидан фойдалангани ҳолда, ўз шеърларини янги мазмун билан бойитди ва шеърининг мазмунига яраша шакл ҳам яратди.

Абай қозоқ адабий тили ва ёзма адабиётига асос солди ва ўз халқига ҳақли равишда: „Сўз тузалди, тингловчи — сен ҳам тузал!“ — деди.

Умрининг охирида гуманист шоирни прогрессив фикрлари ўз синфидан четлатди. Халқнинг бениҳоя эзилиши, ўз синфининг турткиси шоир қалбини тирнади. У шунинг учун ҳам шеър ёзиш, улуг рус шоирлари — Пушкин, Лермонтов шеърларини таржима қилиш билан банд бўлди. Шунинг ҳам айтиб ўтиш кераки, у рус шоирларининг шеърларини зерикканидан ёки иш топа олмаганидан таржима қилмади, уларнинг шеърларида ўз халқининг дарду аламларини, фикри-зикрини

кўра олди, бу шеърлар шоирнинг ўз овозига жўр бўла олди, ситамкор қалбининг ойнаси бўла олди.

Бутун умри бўйи адолатсизликка, ҳақсизликка, нодонликка қарши курашиб келган Абай ўзининг бу курашида ёлғизлигини сезди ва сўнгги авлодларига:

Чангалзор, чакалакзор ерда ўсдим,
Минг-ла ёлғиз курашдим, гина қилма! —

деб замонасидан шикоят қиларкан:

Адашиб аланглама, йўл тополмай,
Бундайроқ тузук йўлга чиқ, қамалмай

дейди.

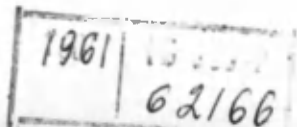
Абай гуманист шоир бўлиш билан бир қаторда, ажойиб композитор ҳамдир. У қозоқ халқ куйларини севар, уни усталик билан ижро этар эди. У кўшик ҳақида:

Юрагимни тимдалар,
Кўшиқ билан ширия куй.
Кўнглимга турли ўй солар,
Кўшиқ суйсанг, менча суй,— деди.

Абай халқ куйларига ўзининг бир қанча шеърларини жўр қилди. Шу билан бир қаторда шоирнинг ўзи ҳам бир қанча гўзал куйлар яратди. Ундан қолган 17 куй ҳалигача қозоқ театри репертуаридан тушмай келмоқда.

Умрининг сўнгги йилларида бепоён Қозоғистон саҳроларига Абай шеърлари ва кўшиқлари ўз-ўзидан тарқалиб, халқ ўртасида шоирнинг қадри-қиймати тобора ортиб бораётганини кўрган чор Россияси „зўравонлари“ Абайни қаттиқ таъқиб остига олдилар. Шундай бўлса ҳам, Абай қаламини қўймади, ўзининг сўзига замондошлари тушунмагани билан келгуси авлодлари тушунушига тўла ишони:

528

Ҳаволавсин, қалқисин,
Ялин чўғидек болқисин.
Куйлай-куйлай ўлганда,
Авлодимга сўз қолсин.

Мендек ғариб дуч бўлса,
Бўйин солсин, ўйлаксин,
Қабул кўрса сўзимни,
Ким таниса шу олсин.

Бу шеърни ёзган даврида шоирнинг халқига бўлган қайғуси устига оиласида рўй берган фожиалар ҳам қўшилади: 1895 йили Петербургда, ҳарбий мактабда ўқиб юрган Абдурахмон деган ўғли сил касалига йўлиқиб вафот этади. Шоир ўғлига қаттиқ қайғуради, ўз ўғли бўлгани учун эмас, унинг келажаги зўр бўлгани учун:

Янги йилнинг бошчиси у,
Мен эскининг сўнгги эдим, —

деб қайғуради.

Бунинг устига (1904 йил 14 майда) шоирнинг энг яхши кўрган ўғли Мағавиянинг бевақт вафоти қўшилади ва Абайнинг хасталаниб тўшакда ётиб қолишига сабабчи бўлади. У ҳеч ким билан гаплашмайди, ҳатто ўзини табибларга кўрсатмайди ҳам. Буларнинг ҳаммасини бекор деб ҳисоблайди. Шундай қилиб, Абай 1904 йилнинг 23 июлида ўзи тугилиб ўсган саҳрода вафот этади. Унинг жасади ўзи яшаган Жидебой қишлоғига қўйилади. Шоир бир вақтлар авлодларига мурожаат қилиб шундай деган эди:

Ўлди деса бўладими, айтинглар-чи,
Орқасида ўлмайдиган сўз қолдирган?

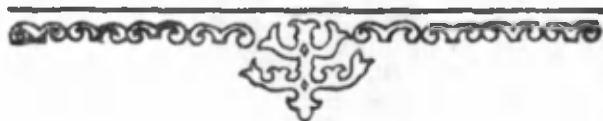
Абай „сўз орасини булғамай, саралаб“, „тилга енгил, юракка илиқ тегадиган“ қилиб ёзилган „ичи олтин, сирти кумуш“ ўлмайдиган шеърлар қолдирди. Шоир „юрагида ўти бор, тили ширин авлодининг“ дилида ва тилида яшайди.

Носир Ғозилов

882

**ШЕЪР
ВА
ПОЭМАЛАР**

У Л А Н

Улан — сўзининг пошшоси, сўз сараси,
Қийиндан қийилтирар эр доноси.
Тилга енгил, юракка илиқ тегиб,
Теп-текис, силлиқ келсин айланаси.

Сараланмай булғанса сўз ораси,
Бу — оқиннинг билимсиэ — бечораси.
Ҳам оқин, ҳам тингловчи кўпи нодон.
Сўз танимас бул юртнинг бир бораси.

Сўз боши аввал хадис, оят бўлур,
Шираси ҳам маъноси ғоят бўлур.
Пайғамбар ҳам сўзини ўлан қилган:
Ўлан айтай, шоядки кўнглим тўлур.

Ўландай хутба ўқир кекса мулло,
Ўлан айтиб йиғлаган валиюлло¹.
Ҳамма ҳам чамасича ўлан ўқир,
Ўлан билан ёзилган калимулло².

¹ Валиюлло—олланинг валиси.

² Калимулло—олланинг сўзи, китоби, қуръон.

Уланга ишқимиз бор қадим чоқдин,
Лекин қандай наф бўлар мақтанмоқдин!
Ичи зар, сирти кумуш сўз яхшисин —
Келиштирар ким ҳам бор мўл қозоқдин?..

Сўзни чертиб сўзласанг ҳар ким сийлар,
Мақол қўшиб сўзларкан кекса бийлар.
Оқинлари беақл, нодон экан,
Бекор сўзни теридай нуқул ийлар.

Кўлида ҳам қўбизи ҳам дўмбира,
Ҳаммага махтов ўқир, қўймас сира.
Улан айтиб хайр тилар элни кезиб,
Сўз қадрини ерга урар, бўлиб хира.

Мол учун сўзни безар, виждон сотар,
Мол учун бўйин эгар, молдай ётар.
Мол учун ҳам алдайди, ҳам аврайди,
Э, худо, шу оқинлар қачон қотар?

Бойларни махтай бериб сўз қолмапти,
Улан айтиб, мол йиғиб, бой бўлмапти.
Уланнинг қадри кетди эл ичида,
Қадрини кеткизганлар йўқолмапти...

Кекса бийдек мақолга бурмагайман,
Ё оқиндек хайр тилаб юрмагайман.
Сўзим — ўзга, тингловчи сен ҳақ тузал,
Беҳуда гапдан суҳбат қурмагайман.

Эл чопган ботирлардан сўйлаб берсам,
Ошиқлар, маъшуқлардан куйлаб берсам,
Анчайин ҳангома деб тинглардингиз.
Сўзларнинг сарасини сўйлаб берсам...

Аммо, ақл чақирилмаган меҳмон эмиш,
Ақли борга бундай умр зиндон эмиш...
Кечиринг, нодонларга тегиб ўтсам,
Бу элда тўғри айтган ёмон эмиш...

Тўғри сўзлик ўланам ўзинг кўркам!
Майли, татимаса ҳам сўйла бардам...
Бу юрт сўз ошиғи-мас мол ошиғи,
Розиман, мингдан бири тушунса ҳам...

Ўзи билан ёвлашган юртим, тингла!
Ўзи билан довлашган юртим, тингла!
Дардингга даво бўлсин ўланларим.
Бир-бирини овлашган, юртим тингла!

Наҳот сенда қолмаган номус ва ор?
Ноҳот номус ва инсоф эмас даркор?
Теран ўй, теран илм йўлинг очсин.
Ёлғон ўлан ва сўздан олам безор...

1887.

* * *

X
Гўдак учун бешиги — каттакон олам,
Онасининг ок кўкси — жонажон олам;
Кенг саҳро ҳам тор келар улғайганида,
Ўтовидай кўринар бепаён олам.

1880

БУРГУТЧИ

Қор ёққанда бургутчи чиқар овга,
Тошдан тулки топилар пойлаганга.
Яхши от тотув йўлдош — бир ғанимат,
Яхшидир ихчам кийим овчи одамга.

Бирданига йўлиқса тулки изи
Ахтариб овчи ҳарён кўз солганда.
Биргутчи тоғ бошида, қўлда бургут
Кетган изни синчиклаб пайқаганда.

Тумағини бургутчи бошдан олар,
Қирон қуш кўзи кўриб интилганда.
Паст учсам тулки ўрлар, қутулар деб,
Учади кўз ўйнатиб тик осмонга.

Кўриб, тўхтаб қолади қочган тулки
Қутулмасин билган-чун бўш қочганга,
Оғзин очиб қақақлаб, тишин қайраб,
У ҳам кураш қилади чивин жонга.

Қизиқар шунда овчи, завққа тўлиб
От қўяр қарамай ҳеч йиқилганга.
Қирқ пичоқ-ла ғижиниб турган тулки,
У ҳам ўнғай ёв эмас, зўр қиронга.

Саккиз найза қўлида кўз олмасдан
Ботир ҳам ташланади у қурбонга.
Қанот. думи шувиллаб ишқиради,
Кўкдан қирон яшиндай қуйилганда.

Ярқ-юрқ этиб иккови олишади,
Якка ботир чиққандай жанг майдонга.
Бирини ҳаво, бирини ер ёввойиси,
Одам учун ботишар қизил қонга.

Қор — оппоқ, бургут — қора, тулки —
қизил

Ўхшайди гўзал сувда чўмилганга.
Қора сочин кўтариб икки бармоқ,
У ҳам билқ-билқ этмасми сийпаганда.

Оппоқ эт, қип-қизил бет яп-яланғоч.
Қора соч қизил юзни яширганда
Куёви эр, қайлиғи гўзал бўлиб,
Яна ўхшар тор тўшакда ётишганга.

Яғрини орқасидан билқиллайди,
Қирон букилиб остига дал босганда.
Қуши ҳам эгасига хўрозланар,
Олтмиш икки ҳийлали сайд олганда.

Овчининг чеҳрасига шодлик чиқар.
Тулкини қанжиғага бойлаганда.
Силкиб кийиб тумағни, ҳам насвойни
Бир отасан дилга шодлик жойланганда.

Тоғдан жийда тергандай ола берса,
Бир яшайсан хуморинг ҳар қонганда.
Кўнглида йўқ ҳеч қандай ёмон ният,
Ов бўлади кенгашинг, қуш солганда.

Ҳеч кимга зиёни йўқ ўзим кўрган,
Хўб қизиқ иш экан бу шум дунёда,
Сезгиси чуқур ҳамда ақли борга
Бари аниқ кўринар ўйлаганда.

Уқмассан устин қараб ўта берсанг,
Суратин кўролмассан кўп боқмасанг,
Кўланкаси тушади тез кўнглингга
Ҳар сўзни бир ўйланиб салмоқласанг.

Йигитлар, бу сўзнинг ҳеч маъносини,
Билолмассан қуш солиб завқ олмасанг.

1882.

* * *

Ярқироқ оқ кумушдай кенг манглайли,
Жон олғич қора кўзи нур яшнайти.
Ингичка қора қоши чизиб қўйган
Биргина ўхшатаман туққан ойни.

Манглайдан тўғри тушган қирра бурун,
Нурли юз, қирмизи бет, тил бойлайди.
Лаб очса, кўринади инжу тиши,
Худди қўлда тизгандай... ич қайнайди.

Сўзлари кўп одобли ва маъноли,
Куйласа боғда булбул сайрагандай.
Товланган оқ шоҳидай томоғи бор,
Бир кўрсанг кўнглинг тамом яйрагандай.

Яғрини тахтакашдай, ийиғи тик,
Қўш олма гавдасида қийшаймайди.
Чиройли,— узун эмас, қисқа эмас —
Нозик бел, тол хивичдай буронглайди.

Ёш боланинг билагидай билаги бор.
Ажинсиэ оқ бармоқлар ишга чевар,
Сунбул қора сочи бор ипак толли,
Бир кўргач ҳар қандай кўз уни севар.

Қандай қизда лаззат бор экан тотмаган?!

Гўзали бу замоннинг тек ётмаган,
Ун саккиз-ўн тўққизга келгандан сўнг,
Олмаси ўпка бўлар қўл ботмаган.

Буларнинг гоҳ бирининг минезлари —
Ҳеч нарса кўрмагандай буртонглайди,
Гоҳ бири содда, очиқ бўламан деб,
Ўринсиз одамлар-ла, жиртанглайди.

Аввалдан гўзал ҳоли бизга маълум.
Юрт ёқлаган йигитни қиз мақтайди,
Гоҳ йигит орсизларча уялмасдан,
Қўли етмас нарсага тиртонглайди.

Ўринли ишга юриб ўй топмаган,
Эпин топиб меҳнат-ла, мол боқмаган.
Ҳосиятли бўлмайди ундай йигит.
Анчайин бекор юриб лақиллаган.

* * *

✓
Ешликдан билим излаб югурмадим;
Хайрин билдим, бироқ, юз ўғирмадим.
Улғайганда қарасам қўлим қуруқ,
Кечикиб қўл чўздиму, улгурмадим.

Билимсиз қолганимга ким гуноҳкор?
Изласам бўлармидим мунчалик хор?
Одамзод тасаллиси фарзанд экан.
Фарзандимни билимга қўймадим зор...

Мадрасага бердим мен адаб учун,
Билим учун, наинки мансаб учун!
Ўзим ҳам юксакларга қанот қоқдим,
Айб бўлмас орзу учун — талаб учун...

Ким айтар: ёмон бўлдим, йўлдан қайтдим?
Қозоққа ширин-ширин ўлан айтдим;
Ўланда ҳеч ким менга тенг келмади,
Лекин, қадрим тополмай, йиғлайман жим...

1885

Қаридик, ғамга ботдик, уйқу сергак,
Аччиғинг худди заҳар, ўйинг кўлмак.
Дардлашишга киши йўқ сўз уқарлик,
Ким кўнгилни кўтариб бўлар эрмак.

Ёш — қарир, йўқ — туғилар, туғилган —
ўлар,

Тақдир йўқ, ўтган умр қайтиб келмас;
Босган из, кўрган қизиқ қола берар,
Бир худодан бошқанинг бари ўзгарар.

Мард иши ақлга кирмас бўйни енгаю,
Ҳунарсизнинг қилиғи чала кўрар.
Чин ўйламай берилиб бир иш қилмай,
Эринчак оқибатда кўпга кўнар.

Ёмонлар қилолмайди ҳилол эмгак.
Ғарлик, ўғирлик қилиб кулар тоза.
Харом ишдан ёмонлик кўрмай қолмас,
Минг кун синмас, бир кун синар кўза.

Одамзод тирикликни давлат билсин.
Ақл топсин, мол топсин, ҳалол юрсин.
Икковининг бири йўқ овул кезиб,
Хўр бўлиб, бекорга кун ўтказмасин.

Нодонлар бўш сўзларга қулоқ солар,
Чин сўзнинг пайдасидан четда қолар.
Рост сўзнинг ҳеч билмайди хосиятин,
Чинни қўйиб, йўқ сўздан лаззат олар.

Ақллик қора қилни қирққа бўлар.
Ҳар нарсага ўзидай баҳо берар.
Нодон киши ҳеч нарса билмай туриб,
Махтаниб, кўча-кўйда кўкрак керар.

Халққа ичидан ёв, сиртдан кулар.
Тиригида дўстин сўкиб, ўлса йиғлар.
Бир-икки йўли бўлган киши кўрса,
Худо севиб яратган ушбу деяр.

Эл бузилса топади, шайтон ўртак.
Фаришта пастга тушиб, қайғи емак.
Ўзимнинг итлигимдан бўлди демай,
Енгдику, деб шайтонга қилар кўмак.

Қўлдан кела берарми юрт бошқармоқ,
Ҳалоллик, харомликни ким тенг кўрар?
Шуҳрат учун ғайратсиз бўлис бўлмоқ,
Итдай бўлиб ўзига сўз келтирар.

1886.

✓ * * *

Қозогим, шўрлик юртим, вайрон юртим!
Қоронғида йўл топмай, ҳайрон юртим!
Емон билан яхшими фарқ қилолмай,
Оғзида ҳам қон, ҳам мой сарсон юртим!

Қарасам, ажаб товар юзинг сенинг,
Нечун ахир, алдамчи сўзинг сенинг?
Доноларнинг ҳикмати писанд эмас,
Ғофил қолган, адашган ўзинг сенинг!

Тунда уйқунг бузилар, кундуз — кўлкинг,
Дардингга эм бўлмади молинг — мулкинг!
Очкўзсан, тамъакорсан, қурмсоқсан,
Бор савлатинг бошингга кийган тул-
кинг...

Бий бўлди қийқим бойлар бош-бошига,
Доғ солди, заҳар солди юрт ошига,
Қўрқаман, асоси йўқ кўр сингари,
Элим унар бузуқлар алдашига!..

Оталарга ўхшамай қолди турқинг,
Ёспирай, мунча кетди, элим, хуақинг!

Бирлик йўқ, барака йўқ, бузилди феъл,
Қани йиғган давлатинг, боққан йилқинг?

Элат билан элат ёв бийлик учун,
Оға билан ини ёв сийлик учун,
Қозоғим, ўз-ўзингни ўнгламасанг.
Бадбахт кунга қолмасми тақдир бутун?

Мен нетай, ахир кимга умид боғлай?
Қўрқоқ қуллар юртида не бахт чоғлай?
Бир йўлчи топилмасми сарсон элга,
Мен излай, мен ахтарай, мен сўроқлай...

1886.

Йигитлар, ўйин арзон, кулки қиммат,
Иккиси икки нарса — сир ва сумбат.
Тилда эмас, чин қалбдан дўст бўларлик
Киши бўлса ярайди қилса суҳбат.

Бир хил одам тинглар уйдан чиққанича,
Бир хил одам кулоқ осар уққанича.
Сўз маъносин тушунарлик бир хили бор,
Маъзин чақар ҳар бир сўзни ўз холича.

Чин юракдан севса экан кимни севса,
Ўз сўзида турса экан ёнса, куйса.
Бир хил нозик, ипак каби бўз болалар,
Арзон бўёқ каби зйнар бир нам тегса.

Бўз болага келишади талабчанлик,
Хуш феъллик, ҳунар билиш ва ишчанлик.
Баъзи йигит сиртидан хуш кўринади,
Қилган иши мақтончоқлик ва манманлик.

Шу ажойиб кунларингни тотув ўтқаз,
Етишмаса бирингники, биринг етказ.

Беғараз, иноқ бўлгин чин кўнгилдан,
Хиёнатли бўлишликни дилдан кетказ!

Бир ерда бирга юрсанг бошинг қўшиб,
Бир-бирингга сўзлагин қалбдан жўшиб,
Бир-бирингни ҳурмат эткил, иззат этгил,
Турмагин бир-бирингдан қўрқиб, чўчиб.

Чин дўстлик, суҳбатдошлик улуғ ишдир,
Бунинг қадрин ноқобиллар билмас ҳеч
бир.

Чин инсон ортдан сўзлаб кулиб юрмас,
Ўзгаларга зинҳор-зинҳор етказмас сир.

Бадавлат йигитман, деб, ҳамон бўлмас!
Енгилтаклик қилсанг сира кўнгил тўлмас.
Эр йигит ўз йўлини топиб юрсин,
Ҳаром тамоқ бўлсанг агар, бахтинг кул-
мас.

Бировни ҳусни бор деб яхши кўрма,
Беқарор нафсинг учун чопиб юрма!
Хотин яхши бўлмайди ҳусни билан,
Хулқини яхши билмай кўнгил берма!

Кўп чидамас, арзон мато тездан тўзар,
Ўткинчи енгил ҳавас дилни бузар.
Кунда кўрган битта бетдан кўнгил қолса,
Қилни қирқ ёрган доно доим ўзар.

Юрагингнинг тўлқинин хатдай танир,
Қандайча сездирмайди сўқса томир.
Ер учун жонингни фидо қилиб —
Юрганингни билса албат, қилар сабр.

Ҳа деганда кўринар сулув ортиқ,
Билгин, кўпи уларнинг бўлар инжиқ.
«Бетим бор-да, бетимга ким чидар» деб,
Бири расо бино қўяр, бири тантиқ,

Ақл керак, иш керак, хулқ керак,
Эр уялар иш қилмас бўлса зийрак.
Шилта, шилқим, лўттибоз бўлса агар,
Ундайларга дўст топилар жуда сийрак.

Хотининг сени суйса, сен уни суй,
Бирга ёниб, бирга шодлан, бир ўтда куй.
Эр ақлли, хотини доно лобар,
Тотув бўлиб яшаса гуллайди уй,

Йўқ, бўлса хотинингнинг четдан ёри
Ва бўлмаса хулқининг кирдикори,
Кўнгли тоза, қалби соф бўлса бир гул,
Ҳамон бирга боришар бахт сари.

Безанган, моли кўп, деб, бойдан олма,
Йўқсул қизи арзон, деб ҳеч хўрланма.
Ори бор, ақли бор, номуси бор,
Ота, она қизидан гофил қолма.

Уйингга тотув тенгдош келса кириб,
Қовоқ солма сен уни иймандириб.
Эри севган кишини у ҳам севсин,
Хизмат қилсин кўнгли тоза юриб.

Боадаб, очиқ кўнгли бўлсин ўзи,
Маъноли дил оғритмас бўлсин сўзи.
Сен уни ҳурмат қилиб сўзлаганда,
Хотинингда бўлмасин унинг кўзи.

Дўст бўлади бугун тотув, эртан ботар —
Қалбингга. Ҳамма иши сени сотар.
Юрагида бузуқлик йўқ, ҳиёнат йўқ
Чин дўстни кўнгли очиқ кимса топар.

«Фойда» деб, «мол» деб туғилар эндиги
ёш,

Меҳнат қилиб, терин тўкиб ҳеч ишламас.
Ғймачилик қилар ўзи кулки бўлиб.
Олса бермас, ҳамон унинг кўзи тўймас.

Савдо иши қимор каби — олиш, бериш,
Кўп кишининг қилган касби, мана шу иш.
Бири фойда талашиб, бири алдаб,
Довлашиб, уришиб, синдирар тиш.

Ёш болалар тез орада дўстлашади,
Жуда яқин иноқ бўлиб олишади.
Бир-бирини қучоқлаб, ҳайқиршиб,
Ўйин битар чоғида солишади.

Биттаси йиғлаб келса ўйи томон,
Ота-она шовқин солар ундан ёмон.
Тотувлиги қуриб кетсин ўйини ҳам,
Худди шунга ўхшайди ушбу замон.

Ёмон дўстлик қазийди ўзингга гўр.
Ишонсанг унга, бир кун бўласан хўр.
Ори бор, уяти бор зўрға ишон,
Ўзи зўрнинг бўлади ҳиммати зўр.

Қозоқнинг қайси элининг бор сараси,
Қилт этсанг доим тайёр бир жаласи.
Хулқининг бир белгиси тухмат қилиш,
Йўқ бўлса ҳам беш бериб олти оласи.

Бозорга, қараб турсам, ҳар ким борар,
 Излагани на бўлса шу топилар.
 Биров овқат олади, биров маржон.
 Ҳар кимга бир хил нарсa бермас бозор.

Ҳар кимнинг излаган бир нарсаси бор,
 Чамалаб оқчасига шундан олар.
 Биров уқмас бу сўзни — биров уқар.
 Баҳосин фаҳм қилмай ҳайрон қолар.

Сўз уқар ушбу кунда киши борми?
 Демайман сўзим юртга бирда ёқар.
 Ёзган сўнг ерда қолмас тешик мунчоқ,
 Бировдан-биров олиб, элга тарар.

Бир кишимас ёзганим ялпи юрт-кү,
 Гижинмаёқ чироқлар уқсанг ярар.
 «Ит маржонни на қилсин» — деган сўз
 бор,

Дили ўтли йигитлар бир ўйланар.

1886.

* * *

Илм топмай махтанма
Ўрин топмай бопланма,
Хуморланиб шодланма,
Ўйнаб бекор кулишга!
Беш нарсадан қочиқ бўл!
Беш нарсага ошиқ бўл!
Одам бўламан десангиз.
Тилагинг, умринг олдингда,
Унга қайғу есангиз.
Елғон-яшиқ, махтанчоқ,
Эринчак, бекор мол чочмоқ.
Беш душманинг билсангиз!
Талаб, меҳнат, теран ўй.
Қаноат, раҳм, ўйлаб қўй.
Беш асл иш — кўнсангиз.
Ёмонлик кўрсанг нафратли,
Совутиб кўнгил тийсангиз.
Яхшилик кўрсанг ибратли,
Уни ўйга йиғсангиз.
Олим бўлмайин нима?
Болаликни қийсангиз.
Бўлмасанг ҳам ўхшаб бок.
Бир олимни кўрсангиз.
«Ундай бўлмоқ қайда?» деб.

Айтма илм суйсангиз.
Сизга илм ким берар
Ёнмай ётиб сўнсангиз.
Дунё ҳам, мол ҳам ўзи,
Илмга кўнгил берсангиз.
Билганларнинг сўзига,
Муҳаббат-ла кирсангиз.
Ақл қайтмай, қайтмангиз
Бир ишга кўнгил берсангиз.
«Оқсоқол айтди, бой айтди»
«Ким бўлса, майли шу айтди».
Ақл билан енгсангиз,
Нодонларга сўз бермай
Чин сўз билан ўлсангиз.
Оят ҳадис эмас-ку,
Кофир бўлдинг демас-ку,
Қанча қарши келсангиз.
Кўп олдида сир айтма,
Бизнинг сўзга кирсангиз.
Буни ёзган кишини
Отин вафосиз дунёдан
Чечан ҳам ўтган не булбул.
Устоз ҳам ўтган не дулдул,
Сўз маъносин билсангиз.
Ақл — мезон, ўлчов қил.
Агар қийшиқ кўринса,
Майлинг ташла, майлинг кул!
Агар тўғри кўринса,
Ўйлагину қулоққа ил!
Аҳмоқ кўп, ақлсиз оз,
Дема кўпнинг сўзи бул.
Яқиннинг сўзи ширин деб,
Яқиним айтди деб кўрма!
Нодонлик-ла ким айтса,
Ундай бўш сўзга кирма!

Сизга айтдим хавфим шул.
Ўзинг учун ўргансанг,
Ёмонликдан жиркансанг,
Очиларсан йилма-йил,
Биров учун ўргансанг,
Биров билмас, сен билсанг.
Билганларингдир бир пул.
Сўзига қараб киши ол,
Кишига қараб сўз олма.
Чин сўз қайси билолмай,
Ҳар ишдан қуруқ қолма!
Сўзин уқиб хўп ўйла,
Тез ўрганиб тез жўйма.
Ёш вақтида кўнгила гул.

1886.

Қалбингда ўтинг бўлса
Ушбу сўзга бер кўнгул!
Агар ўтинг бўлмаса
Майли тирил, майли ўл!

Танимассан, кўрмассан,
Кўз ўтингни босса кул.
Имомсизлик номозда
Қизил бошдан қолган ул.

Чувлаган эл не топар
Бошқармаса битта қўл.
Баракали бўлса эл,
Ёқаси яйлов у бир кўл.

Япроқлари чайқалиб,
Уйнаб турар эсса ел.
Ён-берига гуркираб,
Қуйиб турса оққан сел.

Унинг моли ўзгадан
Ўзгача бўлиб ўсар ул.
Баракаси кетган эл
Суви сассиқ, ботқоқ кўл.

Қушлар қанқиб ёқалаб,
Бола очмас сира ул.
Унинг сувин ичган мол
Ичи кетиб ошмас бел.

Кўл деб, уни ким айтар
Суви қурсин у бир чўл.
Единица яхшиси
Эргашган эл — шундай Ноль.

Единица Нолсиз оқ
Бош-бошдоқлик бўлар ул.
Единица бўлмаса
Нима бўлар ҳамма Ноль?

Баракангни қочирма,
Эл тинч бўлса яхши ул.
Тўғри сўзга талашиб,
Оқ ем бўлма, жоним бўл!

1889

✓
Мен ўланни ёзмайман эрмак учун,
Ўтган-кетган гапларни термак учун.
Мен ўланни ёзаман тушунганга,
Авлодимга бир сабоқ бермак учун
Сўзимни тентак уқмас, зийрак уқар,
Кўнглининг кўзи очиқ, сергак уқар.

Қийшиқ-қинғир йўллардан келма менга;
Тўғри кел, кўп сир очиб ташлай сенга.
Эҳтимол, биринчи гал уқмассан ҳам.
Ўлан алифбесидан бошлай сенга.
Айтиб қўяй, ёқмаса, шу зомоноқ айт;
Янги ўлан сўрамай, овлинга қайт.

Мен ўланда афсона кўйламадим,
Олтиндан қуйма қизни ўйламадим.
Кексаларга ҳеч ўлим тиламадим,
Ёшларга ёмон бўл, деб сўйламадим.
Жирканмайин, сўз аслин мендан сўра,
Сўзимнинг таги теран, пайқаб қара.

Ота билан олишган — одам эмас...
Саргардон ҳам саяқлар ҳеч кам эмас.
Ватансиз, нодон, молсиз етиб — ортар,

Хотинбоз, қуруқ савлат, сир ҳам эмас:
Қозоқда бангилар ҳам чиқиб қолди,
Беҳунар ҳангилар ҳам чиқиб қолди.
Ўлан кўп, тузсиз ўлан тегди жонга.
Ёлғон гап тўлиб кетди бу жаҳонга.
Оқинларга, ялинаман, ақлга кир,
Асл сўз, сайлаб сўйла ёш инсонга.
Ўлан бор — ўланларнинг ўланидир.
Ўлан бор — бемаънидир, бемаънидир.

1889.

* * *

Аввалдан бир совуқ муз — ақл зийрак.
Иситган бутун бўйни иссиқ юрак.
Саботлик, талабгорлик, чидамлилиқ
Бу ғайратингдан чиқади, билсанг керак.
Ақл, ғайрат, юракни бирдан ушла,
Шунда тўлқин бўласан элдан бўлак,
Якка-якка ҳеч бири ёритмайди.
Йўлда йўқ ярим ишни яхши демак.
Ақл ҳам, ғазаб ҳам йўқ, кулки ҳам йўқ,
Уйнаб, қайнаб бир юрак қилар ҳалок.
Бировининг куни йўқ, бировисиз,
Илм — шу учовининг жўнин билмак.
Ошиқлик, ишқибозлик — у икки йўл.
Ишқибозлик нафс учун бўлади қўл.
Сендан ортиқ жон йўқ деб ошиқ бўлдим,
Мен не бўлса бўлайин, сен омон бўл!
Кўнглимнинг роҳати сен бўлгандан сўнг,
Яширинма нурингга жон қувонсин.
Бирга ёққан, бировга ёқмас эди,
Суйкумли тирик жонга кетган жонсен.

Ошиқлик келса енгар кўнгил олиб,
Юпатар безгак каби сўлқиллатиб.
Бутун тани тўнгар, совур — умид узса.
Умидланар ўртанар, куйиб, ёнар.

1889.

ИЙГИТ СУЗИ

Салом бердим қалам қош,
Сенга қурбон мол ҳам бош
Соғиниб, сени ўйлаб,
Кўздан оқар қайноқ ёш.

Сендан ортиқ жон туғмас,
Туғса туғар — ортилмас.
Бир ўзингдан бошқага,
Ошиқлигим айтилмас.

Асл одам айнимас,
Ишқ ўтидан қайрилмас.
Кўрмасам ҳам, кўрсам ҳам,
Кўнглим сендан айрилмас.

Кўзим ётга қарамас,
Ёт ҳам менга ярамас.
Тор тўшакда тўшингни
Искармидим яланғоч!!

Ийиғимда сунбул соч,
Қучоқлашсак биз бир паст.
Лаззат олсэк бўлмасми?
Кўз юмилган кўнгила маст!!

Сизда ноз, бизда ихлос,
Шу сўзимнинг бари рост.
Сиздай ёрнинг дунёда,
Лаззатига жон тўймас.

Этинг этга текканда,
Даминг тийиб суйганда,
Тан жимирлаб, бўй эриб,
Ичим ўтдай куйганда.

Юрак эриб еганда —
Ички сирни туйганда —
— Излаб топар шунқорман,
Гўзалимни қувганман.

Жоним, ҳижронни йўқот,
Қараб тўймайман юз қат.
Иссиқ тийиб борасан,
Бир соатдан — бир соат.

Сиз қирғовул жез қанот,
Гул юзингни бир қарат.
Яқинлай бер ёнашиб,
Хуморимни бир тарат.

1889.

ҚИЗ СҮЗИ

Келиштириб мақтайсиз,
Ўйласанг на топмайсиз?
Бизда эрк йўқ, ўзинг бил!
Алла нега бошлайсиз!..

Биз ҳам одам пайқаймиз,
Биз мардларни ёқлаймиз,
Сиздай асл гез келса,
Қайтиб бошни чайқаймиз.

Ақллисан, сўзинг бой,
Сиз ялқин чўғ, биз бир мой,
Иссиқ сўз кирди ичга,
Мой турарми эримай.

Қабул кўрсанг кўнглим жой,
Ташлаб кетсанг, ёпирим-ой!
Ит хўр одам бўларми?
Бу дунёда шўрлигингдай.

Тилагимни бермасанг,
Амалим не, ерласанг,
Ўргатмагин бўйингга,
Аниқ яхши кўрмасанг.

Асл ошиқ эрга тенг,
Қора кўнглим ерга тенг.
Сенсиз менга ёт тўшак,
Бўлар худди гўрга тенг.

Сиз бир шунқор шоҳпарвоз,
Ер юзидан олган бож.
Биздай ғариб ҳисобсиз,
Кўйингда юрар муҳтож.

Тол чивикдай ўралиб,
Гул шохидай буралиб,
Салмоғингдан янчилиб,
Қолсин хумор бир қониб.

Буни ёздим ўйланиб,
Ўйда бордан тўлғаниб,
Ёқса дилга ўқий бер,
Йигитлар қўлга олиб.

Буни ўқиса ким таниб,
Юрагида ўт ёниб.
Сўз уқарлик жон топса,
Айтса бўлар куй солиб.

1889.

✓
КУЗ

Сур булут, ранги совуқ, тўлар осмон,
Далани кучоғига босар туман.
Тўйганданми, билмайман, тўнгганданми,
Уюр-уюр йилқилар чопар ҳар ён.

Майсазор йўқ, тараса елларда сөч,
Тиланчидай қуп-қуруқ ҳар бир ёғоч.
Гўдаклар шовқун солмас, югиришмас,
Чўл ёниб кетган каби қип яланғоч.

Бировлар — пўстин тикар, териси мўл,
Бировлар — жулдур чакмон, кезади чўл;
Бой учун кийгиз босар гала чўри,
Бировлар куни учун олади йўл.

Турналар тўп-тўп учар тушлик ёкка,
Сарбони бор карвонни бошламоққа.
Қай овулга бормагин, ғусса тўлиқ,
Ел ўшқириб чопади тоғдан-тоққа.

Кўнгилсиз қора совуқ, қирда юрсанг;
Биров келиб қарамас ёлғиз ўлсанг.
Гўдаклар оч, инграшар кампир ҳам чол,
Итлар ҳам оч увлашар қайда кўрсанг.

Ез ўтди айрон ичиб яйловларда:
Олов йўқ, бу чоқ қора ўтовларда.
Шўринг қурсин, қозоғим, шўринг қурсин,
Молинг мўл, оч кезасан қишловларда.

1889.

✓

* * *

Ёз кетди, қишнинг боши, дала бежой,
Қора ел сўқиб турар бир-икки ой.
Қор тушгунча яйловни фойда кўриб,
Қишловдан ҳамон нари ўтирар бой.

Гадоё шўрлик юради пода боқиб,
Ўтини йўқ исинса олов ёқиб.
Хотин урчуқ йигирар, юнг савалаб,
Чакмон тўқир совуқда елка қоқиб.

Жулдур ўтов ичида музлар гўдак,
На қуюқ, на суюғи... бўзлар гўдак.
Чурук кийгиз остида титрар бобо.
Тушида гўшт кўрганини сўзлар гўдак...

Қари қўй сўйдирар бой бахиллиги,
Оч юрибди камбағал ақллиги.
Уришмайин ярим қоп қий берса ҳам,
Қўйчи бойнинг каттакон сахийлиги...

Бўронда ҳам тўнгмайди бой боласи.
Овлақ жойи — қозоқнинг кенг даласи.
Қарол ўғли бош букар хизматида.
Писанд эмас кўз ёши, оҳ-ноласи.

Соядай ҳам ўрни йўқ бой уйида,
Сорқўтга ҳам илинмас шу кўйида,
Лекин узоқ кетолмас, чораси йўқ,
Ё раббий, ҳар ким кулсин ўз тўйида!

Бой бўлса ўз ўғлидан кўнгли тўлиқ,
Ҳар дам мақтар: азамат, жуда бўлиқ...
Ошин эплаб ичолмас, ит боласи,
Қарол ўғли оч ётар, ранги сўлиқ...

Қаролига бермайди бой парча нон,
Хизматга ҳам хайри йўқ, ёвуз ҳайвон,
Меҳри йўқ, инсофи йўқ, имони йўқ,
Нега одам яратдинг, қодир мавлон!

Қароли оч ўлса не, бой ўзи тўқ,
Ҳақ танимас, бағрингга қадалсин ўқ!
Ёш бола, кампир, чолни тентиратмай,
Ҳеч бўлмаса бир қиш боқ, инсофи йўқ!

1889.

* * *

Эм тополмай,
Ёнган ўтдай,
 Тўлди қайғу гавдага.
Сирлашолмай
Сўз очолмай
 Бандага.
Кўп уялдим,
Кўп иймандим,
 Кимни кўрсам мен ундан.
Юзин босдим,
Туриб қочдим
 Мен ҳовучлаб қўлда жон.
Уйқу, томоқ,
Қолди шундоқ,
 Кераги йўқ иш бўлиб.
Тинч ётмоғим,
Хол, олмоғим,
 Хўш бўлиб,
Ёш юрагим,
Ёнди менинг
 Жой тополмай, ёпирим!
Узинг бошла
Яхши йўлга
 Ақирин.

Ёш дарахтнинг япроғи
Силкинади сўқса ел,
Эгилди бўйним,
Тўлди қўйним,
Оқди сел.

Ман, ман эдим,
Беғам эдим,
Ҳамон мағрур, қайғусиз.
Гоҳ севиндим,
Гоҳо куйдим,
Гоҳо муз.

1890.

* * *

Узгага кўнглим тўйарсан,
Қўшиқни қандай қўйарсан?
Уни айтганда тўлғаниб,
Ичдаги дардни қуварсан?

Сайра, зорлан қизил тил!
Қора кўнглим уйғонсин.
Йиғлаб кўздан ёш оқсин,
Бутун таним булғансин!

Қора босиб санқиган
Нодон қандай тушунолсин?
Кўкрагида ўти бор
Эр йиғит қулоқ солсин!

Тингламаса ҳеч одам,
Ўз юрагим тўлғонсин.
Ҳар сўзига қарасин!
Ичдаги дардим қўзғолсин!

Аввалида қалқисин,
Ёлқин сочиб балқисин.
Йиғлаб, куйлаб ўлганда
Авлодимга сўз қолсин!

Мендай ғариб дуч келса,
Бўйнин эгиб ўйлансин.
Маъқул кўрса сўзимни,
Кимга ёқса шул олсин!

Не фойдадир, минг нодон
Сиртда эшитиб танласин.
Ундан кўра бир эслик
Ички сирин англасин!

Ўэларингиз ўйлангиз,
Неча турли жон борсиз!
Илм ҳам йўқ, мия ҳам,
Даладаги ҳайвонсиз!

Қалбинг билан тингламай,
Қулоғинг-ла, ушларсан.
Шуни кўриб, шуларни
Қайси дилла ҳушларсан!

1890.

КУКЛАМ

Куклам келса, қолмайди қишнинг изи,
Қулпурад кўкаламзор ернинг юзи;
Жон киради борлиққа, табиатга,
Она янглиғ жилмаяр куннинг кўзи.

Кулишар, ўлан айтар йигит-яланг,
Ўтовда ўтиролмас қари-қартаң;
Жон-жонивор, одамизод яйраб кетар,
Қушларнинг қўшиғидан ҳаво жаранг.

Қирдаги, сойдаги эл аралашар,
Қўй қўзилаб, оёққа ўралашар,
Қиш бўйи бир-бирини кўрмаганлар,
Қучоқлашар, ўйнашар, ҳол сўрашар.

Туя бўзлар, от кишнар, қўра шов-шун,
Капалаклар гул излаб учар дув-дув.
Етти рангли гиламдай яшил тусда —
Сулув қиздай буралиб оқади сун.

Кўл ёқалаб учишар ўрдак ҳам ғоз,
Уя излаб югурар бола шоввоз;

Учқур отни эгарлаб кўлга тушсанг,
Чақмоқдай тез ов олар бўз довулбоз¹

Қанжиғада ўлжаси — овчи қайтар,
Сулув қизлар нозланиб, салом айтар.
Қуш гўштига мос тушар нордон қимиз,
Баданингни болқитар, жимирилатар.

Кўкламдай кийинишар келинчаклар,
Чаккасида гунафша, бойчечаклар,
Қирда тўрғай сайраса, сойда булбул,
Гул билан тўлиб кетар — тул этаклар.

Дехқонлар қўш кўшади, экар экин,
Ҳафта ўтмай кўкарар экин-тикин.
Савдогарлар мол юклаб, туя қўмлаб,
Олис-олис йўллардан келар секин.

Оламга безак берган қодир мавлон,
Ер — она, қуёш — ота, нури жаҳон.
Онадай эмиздирар кўксидан ер,
Отадай меҳр тўкар ёруғ осмон.

Булут ўтса ариллаб оқади сой,
Кечаси чаман юлдуз ва тўлин ой,
Не қилсин қоронғида ярқирамай,
Қуёш чиқар чоғида ҳолига вой.

Қуёш — ошиқ ерни кўп севар эмиш,
Ер ишқида ўртаниб, куяр эмиш,
Ошиқ йигит уфқдан кўринганда,
Юлдуз ва ой севгини қўяр эмиш.

¹ Довулбоз — ов қуши, лочин.

Ошиқ — қуёш тун бўйи кутар эмиш,
Висол пайтин пойлаб кўз тутар эмиш,
Саҳардан оғуш очиб севганини,
Муҳаббат оловида ўртар эмиш...

Қиш бўйи ер — қуёшни излар муштоқ,
Кута бериб сочлари бўлармиш оқ:
Кўклам ва ёз васлига қониб тоза,
Гул очилиб, тўлишармиш, етмай қучоқ.

Қуёшга тўғри боққан — кўр бўлади,
Қуёш кулса оламга нур тўлади.
Не билай, ўзим кўрдим, қуёш ҳар кеч —
Олтин чодирига кириб дам олади.

1890.

ЖУМБОҚ

Тангрим миқти яратмиш саккиз ботир,
Бурунгидан сўқишиб ҳали ётир.
Кезак-кезак йиқишар, ёғиб-турар,
Ким йиқиши белгисиз келиб охир.

ЕЧИЛИШ

Буни топай ўйланиб, оқин — денгиз.
Топазмасам, ақлингиз нечун дерсиз:
Бу: қиш, ёз, кун билан тун, тоқ билан жуфт,
Яхшилиқ ҳам ёмонлик... бўлди саккиз!

1890.

* * *

✓
Сулувлар сараси,
Кўзимнинг қораси!
Қийнайди жонимни —
Муҳаббат яраси...

Қозоқнинг доноси,
Улуғи, оғаси,
Дер: «унга тенг келмас —
Ҳеч одам боласи...»

Ийғлайман, бўзлайман,
Дардимни сўзлайман,
Сен учун сўзларнинг
Гавҳарин излайман.

Дардимни қўзғайман,
Ҳажрида тўзмайман.
Ўзи ҳам билмасми,
Гапни кўп чўзмайман.

Ўзи хўп билади,
Ҳарзамон келади;
Сир бермай, сўз демай,
Бағримни тилади.

Оқади кўз ёшим;
Йўқ ёлғиз мунгдошим,
Куяман, ёнаман,
Айланар шўр бошим.

Шунчалар ситамми?
Шунчалар аламми?
Юракда ўти йўқ —
Одам ҳам одамми?

Кўркингнинг доғи йўқ,
Доғ тушар чоғи йўқ;
Арзимни айтайин,
Хоҳ тушун хоҳи йўқ,

Оқ манглай, қалин соч,
Соч деган бир қулоч,
Қирмизи яноқлим,
Қароғим, юзинг оч!

Сув бўлиб оқишинг
Ҳам қия боқишинг —
Оромим олибдир,
Токай жон ёқишинг?

Расо бўй, хипча бел,
Қайрилар эсса ел:
Токай мен оҳ урай,
Қароғим, бери кел!

Сен кулсанг — ёз бўлур,
Ҳасратим оз бўлур.
Кулиб қўй, счилиб,
Токай бу ноз бўлур?

Дардингда юраман,
Азоблар кўраман,
Мол тугул, йўлингда —
Бошни ҳам бераман.

Гул хидинг анқийди,
Кўркинг нур чалқийди;
Узоқдан чўрганда —
Суягим балқийди.

Махташга сўзим йўқ,
Сўзлашга юзим йўқ;
Қуёшдай гўзалим,
Қарашга кўзим йўқ.

Сенсан — жон лаъзати,
Кўрк — тангри давлати;
Сулувни севмоқлик —
Пайғамбар суннати.

Қулоқ сол додимга,
Оҳу-фарёдимга;
Кўнглимни очдим мен —
Сен паризодимга.

У ёғни ўзинг бил;
Майлига, бағрим тил,
Узун гап қисқаси —
Кетганман сенга эил.

Ийғлатмай беқарор,
Эўраки, бўлсанг ёр;
Кулишинг, келишинг,
Қилади кўп хумор.

Тайсалга — йигитмас,
Жавоб айт бу нафас...
Худоё, юрагим
Ёнишин қилгин бас!..

1891.

* * *

Хўп ишонай, унайин,
Айтганингга кўнайин.
Сўфининг «иши ҳаром»,
Демак, майли қўяйин.

Топилар деб кўрайин.
Бир одил, оқ кўнгил жон
У севса ёки кулса,
Изига бош урайин.

Ёзилар ярали дил,
Дунёда роҳат бордир?!
Сўздамас «яхши одам»,
Топилар ҳаётдан ҳам.

«Ўтган умр — кўрган туш,
Гоҳ қайтар,— десанг,— у»
Ишонганим ўша чоқ,
Фойда топмадим, бироқ,

Қон қилди юрагимни
Ўтган умр, ўлган жон.
Ақл излаб дунёни,
Кездим, топмадим нишон.

Кун ўтди, умр ўтди,
Юрагимда дард, алам.
Номус, ақл, яхшилик —
Елғон экан бари ҳам.

Бошига тушиб пайқадинг,
Дунёдан қўл чайқадинг,
Борми яна айтаринг?!
Ишонсанг шунга ишон!

1893.

* * *

Севги тили — сўзсиз тил,
Куз билан кўр, дилдан бил,
Бир қараш, ё бир имо —
Етар... Боғланар кўнгил!

Билардим бу тилни мен,
Овлардим кўп дилни мен:
Унутдим: бу тил сирин,
Ва сочи сунбулни мен...

1894.

* * *

Талай сўз бундан бурун кўп айтганман,
Тегин ўйлаб, кўп қайғу еб айтганман.
Ақллилар орланиб уялган-чун,
Ўйланиб, тузаларми деб айтганман.

Қозоқнинг бошқа юртдан сўзи узун,
Бирининг бири тездан уқмас сўзин.
Кўзнинг ёши, юракнинг қони билан
Эритишга бўлмайди ички музин.

Дўстим-ай, ҳаволанмай сўзга тушун,
Ўйланчи сиртин қўйиб, сўзнинг ичин
Иржангламай тингласанг ниманг кетар,
Чиқарган сўз эмас-ку жинни учун.

Адашиб аланглама йўл тополмай,
Берироқ тўғри йўлга чиқ қамалмай.
Ё илм йўқ ёинки меҳнат ҳам йўқ,
Энг бўлмаса кетдинг-ку мол боқолмай.

1895.

Оч киши тинчланарми тўймагунча,
Тўқ киши то ёрилиб ўлмагунча?
«Бир тўйсанг — чала бойлик» деган қозоқ.
Эт топса — қўймас ҳолдан тоймагунча...

Меҳнатсиз, ҳаракатсиз, шўрлик қозоқ!
Овқат излаб тентирар, гадо — қашшоқ.
Тушларига киради қимиз ҳам гўшт.
Йўқчилик гирдобига тушган шундоқ!

Бўлсайди қимиз текин, ҳам гўшт арзон,
Ундан ҳам ширин овқат қилар армон...
Тер тўкиб, кун кўрмоқлик — одат эмас,
Тиланчилик, эй таңгрим, қандай ёмон!

Ҳоли йўқ ўз уйида ўт ёқишга.
Тентирар қарамайин қора қишга;
Бир суягу, бир оёқ қимиз берган —
Дарров боғлаб солади мол боқишга.

Не илож, ётга ёллан, мол толиб кел...
Молинг бўлса, сийламай туролмас эл...
Ёшлик ўтган беҳуда ва бемеҳнат,
Ёшлигинг ўтган изсиз мисоли ел!

Ҳунари бор — ҳеч кимга қарам бўлмас!
Эринчак ҳеч қачон ҳам, одам бўлмас!
Эшак думини ювсанг ҳам, ҳалол меҳнат,
Ҳалол меҳнат — ҳеч қайда гуноҳ эмас!

Ўғри бўлиб, яхши тўн киёлмассан,
Бир ўргансанг нафсингни тиёлмассан;
Давлат кетар, ор билан номус кетар,
Аммо, чивин жонингни қиёлмассан.

Баъзига қувлик билан давлат битар,
Баъзилар то ўлгунча тилаб ўтар.
Меҳнат қилмай топганинг — давлат эмас,
Қор сувидай бир зумда оқиб кетар.

Қасам урган қувлардан нари юргин!
Тиниб оқмас сувлардан нари юргин!
Бу юртда тиланчи кўп, эринчак мўл,
Меҳнат севмас... Улардан нари юргин!

1895.

✓

* * *

Ёшлик ўтди, билдингми?
Йигитликка келдингми?
Йигитлик ўтди, кўрдингми?
Кексаликка кўндингми?

Ким билади, шум така,
Не гуноҳлар қилгансан.
Не қилмишлар билгансан,
Қай кўчага киргансан,
Не йўللардан юргансан.

Ким билади, шум така,
Тугал бадбахт бўларсан,
Оғилда ўлган туядай,
Сен ҳам ҳаром ўларсан.

1895.

Молга дўстнинг дўсти йўқ молдан бошқа,
Оларида чора йўқ алдамасга.
Қаерда пулни кўрса топинади,
Одамлар лаънат ўқир ундай пастга.

Мол ёяди шуҳратин билдирмоққа,
Кўз-кўз қилар мол билан куйдирмоққа.
Ўзи чўчқа, ўзгани ит деб ўйлар,
Сув шўрва суяк билан суйдирмакка.

Ақлли, хуш феълли ва орли деб,
Мақтамайди ҳеч кимни бу кунда кўп.
Шу кунда мол қаерда гўнг ичида.
Олтин берсанг, беради гўнгидан еб.

Шуни ўқиб ўйлай бер бўлсанг зийрак.
Кучингни сот, ор сотиб нега керак?
Уч нарса одамзоднинг хосияти,
Зўр ғайрат, ёрқин ақл, илиқ юрак.

1896.

Бир гўзал қиз бўлибди хон қўлида,
Хон ҳам жонин қияркан қиз йўлида;
Олтин — кумуш кийган шоҳи ипак.
Кутучи қиз — келинлар бор сўнгида.

Деган сўз бор «уй-уйга, така тувга»,
Хон фарқ бўлиб юрипти овоз дувга.
Қўйнимни, чол сийпаган, қурт есин деб,
Жар тошдан қиз қулабди теран сувга.

Шон — салтанат юпатмас ёғ юракни,
Ким ҳам бўлсин, ўз тенгин тиламасми?
Вақти ўтган давронни қувалаган,
На қилсин бир қариган қув суякни?!

Қари — ёш даврони ўзга, тотув эмас,
Элга кўнар, ёш юрак сотув эмас.
Кимда-ким катта бўлса икки мучал,
Мол бериб олган билан хотин эмас.

Кўп бойлар ёш хотинни тутар экан.
Ёш қайғусин билдирмай ютар экан.
Орасида буларнинг муҳаббат йўқ,
Тушаб қўйиб қочирар буқамикан?

Бой қариса молига берар чилвир,
Мол умрни янгиртмас, худо ургир.
Бировнинг қизин молга сотиб олиб,
Илгаргини излаган қандай қургир.

«Хотиним қандай?» демас оқсоқол бой,
Ёш билан дўст бўлибди ёпирим-ой!
Қув хотининг майишса шод бўласан.
Шайтонга шогирд қилиб қўйишгандай.

Қари бой! Қаттиқ соқ бўл, тилга кўнсанг,
Муйиз чиқар хотиннинг тилига кирсанг.
Ҳеч ўқмассан ўзингга — ўзинг маъ бўб,
Дастурхон ҳам хотинни, маҳтан кўрсанг.

Гуноҳсиз хотин билан бўлар ароз,
Ёшнинг кўнгли эримас, у ўзи ноз,
Биттаси қизил гулу, бири қуврай,
Бир ерга қўшилурми қиш билан ёз!

Доим бўлмас қуйруқни буланглатган,
Сочидан силаб-сийпаб суюб ётган.
Икки кўнгил ораси йилчилик ер,
Уни қандай қўшади у онт урган.

1896.

* *

Бутун тунга тарқалар —
Яхши оҳанг, ширин куй.
Дилга хил-хил ўй солар,
Оҳанг суйсанг, мендай суй!

Олам эсдан чиқади,
Унутаман ўзимни.
Кўнглим маъни ўқади,
Деёлмайман сўзимни.

Чўлда ташна сув топса,
Ичар узала тушиб.
Билмайди, то қонгунча,
Ўтсалар ҳам туртишиб.

Яхши оҳанг — куйдирар,
Эсга тушар ўтганлар.
Гўё тушингга кирар —
Куйлаб, йиғлаб кетганлар...

Эски олам, қадим ҳол —
Такрор аён бўлади.
Ҳарён учади хаёл,
Менинг кўнглим тўлади.

X
Утмиш оғусин ичиб,
Бўламан боз маст — гаранг,
Елғонлар чин кўринар...
Оҳанг кучига қаранг!

Боз мени алдай бошлар —
Ҳар муттаҳам ва ҳар қув.
Оламда мен ичмаган —
Айтинг қолдими оғу?

1897.

* * *

Қуруқ ҳай-ҳай, бақириқ,
Қулоққа ёқмас экан.
Илми йўқ, ҳунари йўқ,
Кишига боқма экан.

Жоҳил, нодон, қасамхўр,
Айтса сен қонма экан.
Бекор ўтган умрингга,
Асло ишонма экан.
1897.

Елсиз тунда ёруғ ой
Нури сувда дириллар.
Овул олди теран сой,
Дарё каби гуриллар.

Қалин дарахт барглари
Шивирлашар, ғоз қотар.
Майсазордир таглари,
Кўм-кўк товланиб ётар.

Янграр эди тоғу-тош,
Куйлаб келган чоғида.
Йўлимга чиқар эдинг,
Кўришардик овлоғда.

Қалби гуп-гуп урарди.
Совуқ тер босарди гоҳ.
Ҳориб шунда турарди,
Чўчиб тушарди ногоҳ.

Сўз айтолмас, тили лол,
Нотинч эди юраги.
Суяниб турар беҳол,
Томоққа ботиб няги,

1898.

✓

* * *

Не умид: беирода,
Ғафлат босган инсондан?
Ақлдан маҳрум одам —
Фарқи нима ҳайвондан?

Иродасиз ақл ҳам —
Теран бўйлаб кетолмас,
Ғафлатда қолган одам —
Муродига етолмас.

Тан тилагин бермасанг,
Жон чидамас, жон ачир.
Жон тилагин бермасанг,
Қон чидамас, қон ачир.

Мол-у ақлдан маҳрум,
Тану жони бор, аммо,
Молдан фарқинг бўлмагач,
Тирикликдан не маъно?

Номим одам бўлган сўнг,
Қандай нодон бўлайин?
Халқим нодон бўлган сўнг,
Қаён бориб ўнгайин?

1898.

Мен кўрдим узун қайин қулаганин,
Қора ерга бош қўйиб сулаганин.
Япроғи сарғайиб ва ўлимсираб,
Бойқушнинг ким тинглайди йиғлаганин.

Мен кўрдим, ўйнаб юрган қизил кишик
Гавдасига милтиқнинг ўқи тийиб,
Толиқиб, қонсираган қовоқ туйиб,
Кимга ботар у бойқуш тортган куйик.

Мен кўрдим синиқ қанот капалакни,
У ҳам билар умрни изламакни;
Кун чиққанда исинар қалт-қулт этиб,
Ундан ибрат олар жон бир бўлакни.

Мен кўрдим ошиқ ёрдан ваъдасизлик,
Умрнинг қизигидан умид уздик.
Иссиқ юрак совуди, яра тушди,
Чиқмаган чибин жонли кун ўтказдик.

Дунёнинг билдик охир оқибатин,
Еб юрган кўп, бирининг бири этин.
Уйли одамга қизик йўқ бу дунёда,
Кўпининг сирти бутун, ичи тутун.

1898.

Гўзал ёрим, мен индамай юраман кўп,
Ўйлама сен, ўтсиз, ўйсиз, совуқ жон деб.
Юракдаги алангани кўз ёш қилиб,
Гар оқизсам, у нимага бўлади сеп?

Шўринг қургур эл кўзига тик қарайман,
«Шунимни сен сўкади-ку» деб ўйлайсан.
Юрагимни пора-пора кесиб юрган,
Орсизларни «дўстим» деб нега аяйман?

Ичимда қайғум кўпдир, кўз ёшим кам.
Одам йўқдир уни дўст деб, дардим айтсам,
Хотин киши бир нозик гул, севиш керак,
Кўзидан ёши чиқса уни артсам.

Кўнглингга маълумдирки ҳолим менинг,
Ғазабларинг бўшагандир энди сенинг.
Агар менинг ичимни ёриб кўрсанг,
Йиғлашингни унитиб, чўчир эдинг.

1898.

* * *

Кун ортидан кун туғар,
Бир кун бекор ўтказмас.
Ўй ортидан ўй туғар,
Елга минсанг етказмас.

1898.

Ҳаста юрак тепади аста-секин,
Чарчаб қолган гавдамда жўш уролмай,
Гоҳо уни иссиқ қон босиб кетар,
Қийналар узун тунда дам ололмай.

Хаёл кўки қоронғу, қайғу енгган,
Эркалик ва дўстликни оғриқ кўрар.
Ақли йўқ, ори йўқ ҳовлиққанни,
Кунда кўриб улардан юз ўгирар.

Эслаб ўтган кунларин расо қўмсар.
Бу кунни кун демас қарғаб сўкар
Гоҳо тилаб бахт билан яна тинчлик.
Гоҳо қайғу ғазабини яна истар.

Гоҳо йиғламоқ истар айтиб зорин.
Шундай кунда туғилган дарднинг барин.
Гоҳо уни яширар элу-юртдан,
Мазақлаб кеткизар, деб киши орин.

Ҳаста юрак тепади аста-секин
Ўз дардини яшириб ҳеч билдирмай.
Гоҳо босар иссиқ қон уни сокин
Гоҳо бир дам жим қолар ун чиқармай.

* *

Юрагим менинг қирқ ямоқ,
Хиёнаткор оламдан.
Қандай қилиб бўлсин соғ,
Кўнгила қолган ҳаммадан.

Гоҫо ўлди, гоҫ бўлди ён
Кимни севса бу юрак!
Бари душман, ё йўлга гов,
Суюнишга йўқ тиргак.

Етиб келди қарилик ҳам,
Уни тўсар куч қайда?!
Дўст бўлмас қалби беғам.
Ундан бизга йўқ фойда.

Эй, юраги дардли одам,
Қалбимдан сен хабар ол:
Унда не бор,
 қандай дард, ғам
Тилга кирар,
 қулоқ сол.

1899.

* * *

Кучук асраб ит қилдим,
Сўнг болдиримдан қопди.
Бировга милтиқ ўргатдим,
У кўкрагимдан отди.

1899.

Юрагим, нима сезасан,
Сендан бошқа жон йўқми?
Дунёни кўнглим кезасан,
Таянч йўқми қўй, тўхта!

Сезганингни сездириб,
Етолмадинг ўртоққа.
Тирик жондан бездириб,
Оборасан қай ёққа.

Ўртоқлик, тинчлик, дўстлик-ку,
Унинг қадрин ким билар?
Ҳар кимга тилак қўшдик-ку —
Бари алдамчи савдогар.

Дўстни қайдан топарсан,
Кенгашишга одам йўқ.
Нари-бери чопарсан,
Ёлғизликдан ёмон йўқ.

Ақл айтсанг бировга,
Ичинг эриб, илиниб.
Уялмас ҳақ тилашга,
Расволиги билиниб.

Ҳақим бериб тинглатган
Сўз кўнгилга кўнарми?
Қулоғин сотган пир урган,
Ўнгдирарми, ўнгарми?

Куясан юрак, куясан,
Куйганингдан не фойда.
Дунёда нени суясан,
Умр қайда, дўст қайда?

1900.

* * *

Қуёшни вақт итариб,
Кўк уфқдан оширса,
Кўланка бошин кўтариб,
Узоқни кўздан яширса,
Шунда кўнглим йўқлайди
Жондан севган ошиғин.
Кўзи етиб тўхтайди,
Ўтган куннинг қочиғин.
Кўкка боқдим «Олло» деб.
Синаб кўрай, деб кучин.
Раҳмати унинг унда кўп,
Фойдаси йўқ биз учун.
Нега севсин ул мени,
Дилга уни олмадим.
Кўрдим ортиқ мен сени
Раҳматидан оллонинг.

1900.

* * *

Юрак — денгиз, асл тошдир қалб олови
Шу оловсиэ юрак бўлмас бахт гарови.
Юракда ўт, дард, ҳарорат бўлмас экан,
У юракнинг на дўсти бор ва на ёви!

Юрак ишн дўстлик ҳам, душманлик ҳам,
Ор-номусга соқчи бўлар ақл ҳар дам,
Ор, уятни менсимасни бизнинг элда
Мартаба деб билар катта-кичик одам.

Ўт озаяр ҳар одамда қариган чоқ,
Ўт камайса юрган йўлинг бўлар тайғоқ.
Ҳар учраган ёрдам қўлин узатса ҳам,
Йўлинг тайғоқ, оёқларинг титрар, маймоқ.

1902.

Жим-жим кўнглим, жим кўнглим,
Соялама сой топмай.
Не кун тушди бошингга
Куни, туни жой топмай?
Шундай юрганинг билан
Қиз ўларми бой¹ топмай?
Тунда кезган маъқулми,
Чор атрофга жовдирай?
Ўламан деб юрдингми,
Бундан бошқа ой топмай!

Жим-жим кўнглим, жим кўнглим,
Сабр таги сариқ олтин.
Сабр қилсанг ҳолингни,
Билармикан бегзодим?
Кўнгил овлаб сўз айтар,
Орадаги тилхатим.
Оқин сувдай тўлқинлаб,
Ўтаётир ҳаётим.
Касал эмас, соғ эмас,
Қуриди ҳол, қувватим!..

¹ Бой — эр маъносида.

Жим-жим кўнглим, жим кўнглим,
Ҳеч ўйланма, етади!
Бу ўйлардан фойда йўқ,
Умр маълум ўтади.
Ажал ҳам тез етади.

Хўш, қиз олсин...
Азоб кўрмай роҳат йўқ,
Ахир у ҳам кетади.
Унинг билан ҳаётда
Бор гўзаллик битарми?
Ҳақни сотсанг ҳаромга,
Тангри қабул этарми?
«Қиз севади мени» деб
Тайтанглашинг кетарми?

Жим-жим кўнглим, жим кўнглим,
Ўйлаб-ўйлаб толарсан.
Ҳаммасини билсанг ҳам,
Ҳали инкор қиларсан!
Ўртанасан, ёнасан,

Бекордан бекор азобга
Ўз бошингни соласан.
Қай вақтда тўйғаздинг
Айиқ каби оғасин,
Хотин билан тоғасин?

Ҳеч зот юрмас ерларда
Қарамай нега чопасан?
Сенингча шу яхшими,
Ушлаб киши сабосин?
Қийимингни йиртасан,
Элга кулги бўласан.

Жим-жим кўнглим, жим кўнглим,
Соғиниб ҳеч сарғайма!
Тинч юрсанг ҳам қиз қувмай,
Сени биров қарғарми?
Қиз изласанг кўнгил бер,
Бу гап маъқул бўлмасми?
Кўриб олсанг кўркамин,
Севиб олсанг севганин,
Шунда кўнглинг тўлмасми?

Ярқ этмас, қаро кўнглим не қилса ҳам,
Осмонда ой билан кун чақилса ҳам.
Дунёда сира сендай менга ёр йўқ.
Сенга ёр мендан ортиқ топилса ҳам.

Шўрли ошиқ сарғайса ҳам, соғинса ҳам,
Ёр айниб, яхши сўздан янглишса ҳам,
Чидайди ёр ишига рози бўлиб,
Масхара ва хўрликда топинса ҳам.

Тулпордан чувир ўзмас чопилса ҳам,
Унга ҳам унки тўмор тақилса ҳам.
Қоқитмай мени сиртдан юра олмайди,
Қаерда ким еликиб, қоқинса ҳам.

Кучук, ит бари оларми ёпилса ҳам,
Етарли бўлиб суяк топилса ҳам.
Орсиз одам дўқ уриб ҳарсиллайди,
Ҳар ердаёқ устунга тақилса ҳам.

* * *

Тойга миндик,
Тўйга чопдик,
Яхши кийим кийиниб.
Уки тақдик,
Кулиб боқдик.
Йўқ нарсага суюниб
 Қирғий учди
 Қушни қучди
 Не битди?

Отамиз бор,
Домламиз бор,
Айтганига кунмадик.
Сўнг чоғида
«Биз унга жўр
Бўламиз» деб билмадик.
 Яшрин қочдик,
 Йўллар ошдик
 Чувлашдик.

Езув ёздик,
Хат танидик,
Бўлдик озод домладан!

Чала ўқитдан
Не наф кўрдик,
Қолгандан сўнг хўп подон.
Баҳосиз ёшлик,
Бўз болалик,
Адашдик.

Бўз болалик
Қиз қарадик,
Ҳазиллашдик, сўйлашдик;
Пойга чопдик,
Шон таратдик,
Бақиришиб куйлашдик.
Кўнгулга келар,
Ким йўлар,
Ким кўнар!

Жойин топдик,
Хотин олдик,
Маҳри тегди озгина;
Турмуш қурдик,
Энди ўйландик,
Қолди ёшлик созгинам.
Ёшлик қайда?
Вой-войла
Не фойда?

Ўз айбимга кўз солиб
Ўйга ботдим, тўлғондим.
Ўз айбимни қўлга олиб,
Текширишга ўйландим.
Ўзимга ўзим ёқмадим,
Энди қайга сиғолдим?
Ўрганган бу кўнгилни
Қандай қилиб тиёлдим?

Гуноҳимни санасам,
Тоғ тошидан оз эмас.
Юрагимга кўз солсам,
Игна қадар тозамас.
Арчиб, олиб ташлашга
Жўякдаги ўт эмас.
Ҳаммаси ҳам ўзимдан,
Тангри берган «ёт» эмас.

Шунча аҳмоқ бўлганман,
Кўринганга қизиқдим.
Адолатлик юракнинг
Одиллигин бузибман.
Ақл билан билимдан

Жуда умид ўзибман.
Ҳийла билан қувликни
Марвариддай тизибман.
Ялмоғиздай мен очкўз,
Ор, номусдан безибман.
Қувлик билан шумликка
Тентак бўлиб учибман.
«Сиз биласиз» деганга,
Кунда куйиб-пишибман
Ҳар кимсага мақтаниб,
Айтибман: мен «пишиқман».

МАЪСУД

ПОЭМА

Ё олло ҳурматингга дўстинг Маҳмуд,
Тилга куч бер, билинсин тўғри мақсуд.
Хорун — Рашид ҳалифа замонида
Боғдодда йигит борди оти Маъсуд.

Шаҳардан бир кун Маъсуд чиқди тишга,
Бордими тўғри келиб бирор ишга.
Бир ўғри ушлаб, тўнаб ётган ерда
Гез бўлди бир бечора чол бойқишга.

Чол бойқиш бақиради фарёд солиб.
Айриб олар одам йўқ уни бориб.
«Ким ҳам бўлса бир эрлик қилайин» деб
Маъсуд учди ўғрига ғазабланиб.

Маъсудни ўғри чопди қилич билан,
Яхшиёқ жон сақлади бир иш билан.
Эсон-омон у чол ҳам қутилибди,
Маъсуддан ёв қочганда уруш билан.

Маъсудга келди у чол кўзин тиклаб.
Кўрса бошдан қон оқади мард энтикиб,
Чол ўйлапти қарзимни мен ўтайин,
Йигит экан баҳодир, довюрак деб,

Эй йигит не қилсанг ҳам эр экансан.
Кўргайсан эрлигининг баракасин.
Ажалдан; сабаб бўлиб, сен қутқардинг
Шу учун олло сенга умр берсин.

Бой эмасман, ботир ё хон эмасман,
Отоқли, ортиқ бўлган жон эмасман.
Сабаб бўлиб ажалдан қутқардинг сен.
Яхшиликни мен билмас, чол эмасман.

Мен бир жонман дунёда, жоҳон кезган,
Азон билан кетаман шахрингиздан.
Эртароқ фалон ерга келиб туриб,
Олиб қол бир мукофат ўғлим биздан.

Пул учун қизиқмассан сен ҳам бир эр,
Сени менга учратди парвардигор.
Бир худонинг ҳаққи учун мен тилайман.
Қабул қил шартим учун қўлингни бер.

Ўғрига юбормадим мен номусни,
Ким пуллар бундай-бундай қилган ишни,
Олло ҳақи деган ҳеч амал ҳам йўқ,
«Борайин» деб ваъда этиб қўл олишди.

У ерга йигит туриб эрта борди,
Олдидан чол тез пайдо бўлақолди.
Қўлидан ушлаб олиб эргашитириб,
Бир четда турган уйга олиб борди.

У уйда бир гул турар сўлқиллаган,
Бошида уч мева бор билқиллаган .
Бири оқ, бири қизил, бири сариқ.
Танлаб шундан бирини олгин, деган.

Оқин олсанг ақлинг жондан ошар,
Саригин олсанг давлатинг сувдай тошар.
Агар қизил мевани олиб есанг,
Хотин қизда жон бўлмас сендан қочар.

У йигит чол сўзига қулоқ солди,
Кўзини пастга тикиб оё ўйланди.
Оқи билан саригин олмайман деб.
«Қизил мева ейман» — деб қўлга олди.

Мен бераман, тонмайман айта туриб,
Пушаймон бўлмай кейин юриб-юриб,
Оқ билан саригини олмаганинг,
Маъносини менга айт яқин кўриб.

Мен бўлсам агар оқин емоқ дедим,
Ақилли бўлдим элдан бўлак дедим.
Мен ақлни эмас, у балки мени,
Йўлга солса, ўргатса керак дедим.

Ақллик жон топилмас менга сирдош,
Айниқса сўзга нодон бўйин бермас,
Адолатсиз, ақлсиз, орсиэлари,
Кўра туриб кўнгилда тинчлик турмас.

Одам дардли бўлмасми ғусса тортиб,
Ширин уйқу келмайди тунда ётиб,
Юрагимнинг дардига эм тополмай.
Ширин ош ичолмайман дамин тотиб.

Саригин еб, мен бўлсам бойнинг ўзи,
Оғзида халойиқнинг бўлдим сўзи.
Палончидан бир нарса олсакчи деб,
Тикилар жон битканнинг менга кўзи.

Юрт қарғар юртдан ортиқ бойлик учун.
Пуллайдн биров турсин, биров ичин.
Не қилса ҳам нодонлар олмоқ истар.
Моли қургир куйдириб юртнинг ичин.

Меҳнатсиз мол сўрамоқ хайрчилик,
Ақлли эрга ордир ундай қилиқ.
Уни ўйлар бу кунда одам борми?
Фойда ўйламай қилади ким тотулик.

Берсанг қолар нимаси унда орнинг,
Бермасанг ўзинг ҳам ит бирга бўлдинг.
На ўзинг ит, бўлмаса бор элинг ит,
Даъвосиз бир балога миниб қолдинг.

Қизилни есам мени аёл суяр,
Одамликка юрмаса не жон куяр.
Аёллар ҳам кўп жонку, дўстим бўлса,
Диб эдим бир фойдаси менга тияр.

Эркакнинг гар эркакда бўлса қасди,
Хотин —она, қизи йўқ кимнинг боши,
Қон қаҳар қора киши қасдлик қилса;
Шунда аёл бўлмасми ҳимоячи.

Аслда одам боши соғ бўларми?
Уйида текширилмас дов бўларми?
Эри аччиқ айтса, хотин юмшоқ айтиб,
Ўтирса бурунгидай ёв бўларми?

Шуни ўйлаб қизил мева мен танладим,
Берсангиз емоқ бўлиб бел бойладим,
Тўсатдан мен бу сўзни айтганим йўқ
Бошидаёқ ўйлаб тегин авайладим.

Бу сўзга солиб турди чол қулоғин,
Бўлмаса топиб айтдинг ё чироғим,
Ақл, давлат, аввалдан сенда экан,
Умрингдай узун бўлсин, бахтинг, жоним.

Бу чол бўлак чол эмас Хизир эди,
Эпин топиб йигитга тўғри келди.
Сўзига ва ақлига, қилиғига,
Рози бўлиб ҳақиға дуо қилди.

Хизирдан Масъуд дуо хўп олипти.
Сўнгидан шаъми — жаҳон аталипти,
Маъноси бу дунёнинг куни деган
Етишиб бизга ибрат сўз қолипти.

1887.

АЗИМ ҚИССАСИ

«Минг бир кеча» эртакларидан

«Минг бир тун»дан ўқиб бунинг мазмунини,
Ўлан қилиб куйламоқчи бўлдим уни;
Бағдод элда Мустафою Сафо деган —
Яшаганкан икки йигит оға-ини.

Қиблагоҳин олиб кетиб ўлим бевақт,
Иккаласи меҳнат қилиб, излапти бахт,
Кенжа йигит тикувчи хўб чевар экан,
Мустафоси рассом экан, етук бу вақт.

Булар икки элга қилмоқ бўлган сафар,
Бироқ улар кўрмаганди ўзга шаҳар.
Хайё-ху деб, топмоқ бўлиб «Мол топган»ни,
Ваъдалашиб, йўлга тушмоқ бўлган саҳар.

Улар қўрқмас экан хавфу хатарлардан,
Айрилмоқни чиндан тақдир насиб қилган.
Чинмочинга² Сафо етиб келгунича,
Мустафоси Болсурага етиб келган.

¹ Мол топган — жойнинг номи.

² Чинмочин — Ҳиндистонда бир қалъа

³ Болсура — бу ҳам қалъа

Ака аввал сўққабош ва фақир ўтган,
Тангри қўллаб, касби-кори ривож топган.
Кўп ўтмасдан бола-чақа, уй-жой қилиб,
Бул шаҳарда обрў топиб, донг таратган.

Пулли бўлиб, усти бутун, кўзи тўйган,
Қоғозга хўб сурат солиб, касбин суйган.
Ҳақ таоло қўчқордайин ўғил бериб,
Эшон домла унга Азим деб от қўйган.

Йилдан-йилга Азим ўсди одим ташлаб,
Сўнг мадраса талабаси бўлиб, ташна.
Кўп йил ўтмай, бу ёш йигит доно бўлиб,
Оқ кўнгилли, юзи нурли, кетди яшнаб.

Сўнгра ота ҳунарига қўйди ихлос,
Отадан ҳам ўтиб кетди, фарзандга хос.
Мустафо кўз юмса ҳамки куни етиб,
Юпин етим қолмади ёш ниҳол хуллас.

Отасининг ҳунарини қўлга олди,
Отадан ҳам ўтиб кетди, эл тонг қолди.
Харидорлар кундан-кунга кўпайгандан,
Аввалгидан зиёд бойлик — мол тополди.

Бир кун Азим дўконда иш қилар эди,
Олтин камар, зарбоф тўнла бир чол келди.
Не қилмасин бир обрўли кишидир деб,
Азим туриб, таъзим билан салом берди.

Алик олиб қария ҳам саломлашди,
Аста юриб Азимга у яқинлашди.
— Шаҳрингизга мусофирман, эй чирогим,
Ишинг қалай, не қиласан? — деб сўрашди.

— Ёшлигимдан етим эдим, кўнгли синиқ
Хунарим ҳам мақтанарли эмас улуг.
Эртаю кеч меҳнат қилиб, тиним билмай
Қилар ишим сураткашлик, бўёқчилик.

— Назаримда билмсизга ўхшамайсан,
Уддалайсан истасанг ҳар хунарни сан?
Ёш жонингга эртаю кеч кўзни қадаб
Ишласанг ҳам кунинг бекор ўтар экан.

Чол сўзига аччиғланди Азим туриб,
— Мунча дағал сўзлайсиз, дер аччик қилиб,
Гарчи сиздай қорни тўқ бой бўлмасам ҳам
Не қиласиз ота касбим пастга уриб.

— Хўрламайман, болагинам, зўрламайман,
Эртаю кеч ишлайсанки, мен аяйман;
Кимёгарлик қилар эдим, ўргатардим,
Мисдан олтин ясар эдим, алдамайман.

Кўзинг етса ўрганардинг сен гул хунар?
Уйлайсанми ҳар кимсага, деб, ўргатар.
Ерда қолмас, қулай ҳамда соз хунарки,
Оз иш билан анча олтин фойда етар.

Ётгани йўқ молу дунём ошиб-тошиб,
Бу сўзларни айтдим, болам, меҳрим тушиб,
Эртагача мис тайёрлаб турсанг агар,
Бу жумбоқни еча олар эдинг шуйтиб.

Энг аввало чинлигига етсин кўзинг,
Ўргатмоқни шарт қилдим-ку сенга ўзим,
Эртасига худди шунда топишмоққа,
Ваъдалашиб бир-бирига берди сўзин.

Чол кетдию бола ҳайрон уйга қайтди,
Воқеани онасига келиб айтди.
Ўғли кимё билими бор экан деса,
Она қалби дов бермади шу пайтда.

Мис пақирни олдига қўй, айтган маҳал,
Олтин бўлса, бойлик ошар, яхши бу ҳол.
Ёлғизгинам, не қилсанг ҳам эҳтиёт бўл,
Шум жодугар чиқмасин у нотаниш чол.

Бола деди: «Ҳақ олдида банда ожиз,
Бўлса ёлғон хору зор бўб кетар шаксия.
Агар бунинг таг-тубига етолмасак,
Алам билан пушаймонда қолмайлик биз.

Не қилса ҳам бола шу кун ухлолмади,
Чол сўзининг мазмунига етолмади.
Мис пақирни олиб, шу кун барвақт туриб,
Дўконига эрта борди, кеч қолмади.

Чол ҳам худди шу чоқ ҳозир-нозир,
Халтачадан босқон олди, олди кўмир.
Иккаласи саломлашиб бўлгандан сўнг,
«Мисинг қайда, болам» дея кўрди тадбир.

Кўмирга ўт қўйиб, қурди декча — қозон,
Мис пақирни букиб, солди унга шу он,
Тобга келиб мис эриган кезида чол
Қопқора бир дори олди халтачадан.

Тез олдию у дорини мисга солди,
Қозон қайнаб шу ондаёқ мис чайқалди.
Не биландир уни бир оз қориштиргач
Олтин қилиб, совутиб, сўнг қўлга олди.

Қўлидаги олтинини унга берди,
— «Заргарларга бориб кўрсат, болам энди.
«Олтин эмас» деб бир кимса айтса агар,
Алдайдиган одатим йўқ, айнимайди.

Олтинларни олиб бориб элга кўрсат,
Тангри қўллаб, ишни ўнгдан келтирса бахт,
Ихлос билан мени йўқлаб қолсанг агар
Тополасан мени анов боғдан фақат».

Азим чопди олтинларни ола солиб,
Не-не бойлар уни кўрди қўлга олиб.
— «Асл олтин, тоза олтин эканку» деб,
Ким кўрмасин айтишади ҳайрон қолиб.

Уч минг уч юз тилла пулга қайтди сотиб,
Онасига олиб келди қулоч отиб.
Онаси ҳам:— Ўша чолни чақир,— деди,—
— Кетсин ахир уйимиздан нон-туз тотиб.

Ваъдалашган боққа кириб борди Азим,
Чол учради, ўтирарди, солса разм.
— Эй отажон, қилган ишинг ҳақ — рост
экан,
Нон-туз тотиб кетишингни этдик жазм.

Сўнг бир ҳовуч тилла берди Азимга чол:
— «Сенинг ҳам ўз молинг,— деди,—
мендаги мол.

Кўнгил ёзиб, чақчақлашиб ўтирайлик
Турли-туман қимматбаҳо шароб — май ол.

Яйраб-яшнаб отамлашсак бизлар танхо,
Баҳри-дилинг очилади бўтам, хоҳ — ҳо,

Онагни ҳам бирор жойга юбормасанг,
Кўнгил тортиб айтолмайман сирим асло.

Кун ботгунча кўнглинг бўлма, қўяй айтиб.
Қош қорайгач мен келаман яна қайтиб
Ейиш-ичиш борасида айтар сўз кўп
Шунда биров эшитмасин уйда ётиб».

Азим кезди бозор аро бир оз хушвақт,
Турли-туман шароб олиб келтирди тахт,
Олтинларни кўргандан сўнг онаси ҳам,
Таскин топиб қўшнисига кетди барвақт.

Ғамлаб мева, нозу-неъмат, шароб — майин,
Азим қувнар олтин жиринг этган сайин.
Уйларига ҳеч кимсани киритмасдан,
Чол келгунча ясантириб турди жойин.

Қош қорайган чоқда чол ҳам етиб келди,
Азим чаққон эшик очди, юриб-елди.
Азимни у гўё яқин фарзанд билиб,
Жилмайганча айёрона уйга кирди.

Бу чол кўздан кечирмаган жой қолмади,
Бир Азимдан ўзга жонни тополмади.
Ортигича чолга баҳо берган Азим
— Нега мунча қарайсиз? — деб гап олмади.

Вақтин чоғлаб сўзлайди чол тўхтов билмай,
Таъзим қилиб Азим турар, тинглаб, жилмай.
Ош ейилиб, қўл ювилиб бўлгандан сўнг
«Майни келтир» деб имлади, парво қилмай.

Қадимдан бир одат борки, ҳануз яшар,
Русми, немис, дунёдаги борки башар.

Овқатдан сўнг қитдек-қитдек отмоқ учун
Фойдали деб соғлиққа май сипқаришар.

Шарақлаган шишаларга патнис тўлди,
Бир-иккита жонон қадаҳ тайёр бўлди.
Пасти-баланд сўз отишиб, қах-қах уриб,
Чўқишдилар пиёланинг ўнги-сўли.

Мийигида кулган бу чол кўп қув эди,
Буни билмай содда Азим тез маст бўлди.
Чўқиштириб май косалар алмашингач,
Жодугар чол май қадаҳга дори солди.

Фирибгар чол кўпдан шундай қилар экан,
Кўпнинг ҳаёт томирига болта урган.
Дори солган майни беҳос ичгандан сўнг
Ярим тунга бориб Азим хушдан кетган.

Шунда шум чол деразадан хуштак чалди,
Тобутли тўрт йигит уйга кира қолди.
Азимни шу тобутга тез солишди-да,
Кўтаришиб тишга томон юра қолди.

Азимни маст қилганидан кўнгли тўлди,
Эшик ёпар экан кўрди ўнгу сўли.
Сўнгра маҳкам бекитди-да, онт урган чол,
— Юрларинг,— деб икки кўзи йўлда бўлди.

Кўм-кўк денгиз соҳилида қалин қамиш,
Қамишзорда кема турар чолга таниш.
Азимжонни шу кемага солишди-да,
Сузиб кетди, бошланиб тез эшкак эшиш.

Қанотида ўттиз чоғлик йўлдоши бор,
Тонг отгунча бул шаҳардан кетди олис.

Эл уйғонди, эрта билан кампир келди,
Болажонин йўқолганин кўнгли билди.
Фарёд чекди, йиғлади, не қилсин шўрли,
Еш Азимнинг ҳолин баён атай энди.

Азим хушга келди расо эрта тушда,
Азиз бошин кўрди хавфу-хатар ишда.
Қўл-оёғи кишанланган ётар танҳо,
Гўё темир қафас турар эди устда.

Қўзғолди-ю, ўрнидан ул аранг турди,
Турганидан ўша туллак чолни кўрди.
— Оппоқ соқол одам мудҳиш иш қиларми,
Онамдан ҳам айирдингми? — деб оҳ урди.

— Кўзингни оч, эсингни йиғ, ўйнашма, бас.
Мени сен ўз тенгдошингга қилма қиёс,
Оташпараст динидаман, динимга кир,
Одамларим хатарлардан этар халос.

Нодон бўлма, айтиб қўйдим мен бир карра,
Гар кўнмасанг кунда ейсан бир юз дарра.
Минг бир жонинг бўлганда ҳам қутилмайсан,
Билиб қўйки, шафқатим йўқ, сенга зарра.

Бола айтди: «Диним учун бўлай қурбон,
Чўқинмайман ўтингга мен, куйдирма жон.
Ҳақ йўлида минг розиман шаҳид ўлсам,
Кўрқади деб умид қилма, сен беимон».

Ечинтириб болани, тез яланғочлаб,
Роса урди юз даррани қулочкашлаб.
Тишни-тишга қўйди бола, ғинг демади,
Бир озгина хушсизланди ўзни ташлаб.

Ёмонликни хуш кўрмади ҳақнинг ўзи,
Сел қуйилиб, тим қорайди кўкнинг юзи.
Бола боғли ётганича қола берди,
Чол авора бўлиб қолди кема кезиб.

Туни билан ухлашмади, сира мизғиб,
Сув шариллаб, тўлқин уриб, шамол изғиб.
Сув тўкишиб, тонг отгунча шолпиллашиб,
Ўттиз қули ҳолдан кетди, сувда юзиб.

Қуллар бирга тўпланишди бош қўшишиб,
— «Бу ҳолатда ўламиз» — деб қолди шошиб.
Ҳаммани шу кунга солган шум такани
Грибондан титди ғазаб — қаҳри ошиб.

— Ота, ўйлаб иш қилмайсиз аввал бошдан.
Жон сақлашиб қочмас эдик бало — тошдан
Худо бизнинг ишимизни хуш кўрмади,
Халос этиб, розилик ол банди ёшдан.

Қўлин ечиб, розилик ол, кишанни буз.
Қани, тез бўл! Нима дейсан, вақт тигиз?
Бу талабга ён бермасанг, ахир ўлдик,
Сени сувга ташламоққа шай турибмиз!

Чол бу сўзга ёқа ушлаб ҳайрон қолди,
Не қиларин била олмай хўб ўйланди.
Ўттиз қулнинг авзойини пайқагандан,
Кишанларни қўл-оёқдан ечиб олди.

Чирогим деб, бўйнига қўл ташлар шү чоқ,
Ёлгондакам кўзда ёши мунчоқ-мунчоқ.
— «Болагинам, мастлик билан қилипман», —
деб,
Сўздан тониб, яна қўйди ҳийла — тузоқ.

Оқ кўнгилли йигит эди бизнинг Азим.
Ўйлар: «Нега шундай бўлса ийманди жим.
Мастлик билан қилса қилган чиқар-у,—
деб,
Еш эмасми,— керак,— деди,— ишонишим.

— Кечдим сени, қилган бўлсанг мастлик
қилиб!
Кекса тулки: «чироғим» деб, турар кулиб,
Шамол тиниб, қуёш чиқди аввалгидай,
Худо ҳаққи, кетди ҳарён қулп уриб.

Сув кечмаган тойлоқдайин тошиб-шошиб,
Азимжонни сийларди чол таом ташиб;
Ўттиз қул ҳам «жўн одамга ўхшамас» деб,
Чин юракдан хизмат қилар иш талашиб.

Бир манзилда чол гап отди: «болам, тўхта,
Мисни олтин қилар дори анов ёқда.
Унчалик кўп узоқ эмас яқин ерда,
Боплаб олиб қайтсакмикан, не дейсан. ҳа?»

«Нима дердим» деди бола беихтиёр,
Чол қувонди ич-ичидан ўта бисёр.
Бош устида югурдакдек қилди хизмат,
Маккорлиги авжга миниб бу ҳийлакор.

Тез орада бир соҳилга келди етиб,
Чол жўнади, Азимжонни ҳамроҳ этиб,
Бир ноғора ётар экан, чалган эди,
Елмоялар¹ чиқди ерни дупирлатиб.

¹ Елмоя — учқур туя

Уч мояни чол ушлади миниш учун,
Бирисига озиқ-овқат ортди бутун.
Иккаласин иккаласи миниб олиб,
Ноғорани йўлда қўйиб кетди шу кун.

Елмоялар келишади елдек учиб,
Чол бир ёққа қараб келар нелар бичиб.
«Булут каби осилганни кўряпсанми?»
Ана шунда болам,— дейди, чол сўз очиб.

Аслида у Кўҳиқофдир, булут эмас,
Катта тоғнинг бериги ўнг ёғи, холос.
Биз қидирган дори ўша тоғ бошида,
Бургутдайин тездан олиб қайтолсак бас».

Туни билан йўл юришиб тонг отипти,
Худди уйдаи бир нимадир ярқ этипти.
— Бу нимаси?— деб сўраган экан бола,
Тура сола қочганича чол кетипти.

— Бу нима?— деб такрорлапти Азим
шўрли—,
Қочасанки бу қандайин шармандалик?
— Эй чироғим, бу жой асли хатарли жой,
Ёвуз дев бор, қилар иши жодугарлик.

Қамчи босди, чол шу сўзин бўлгач сўйлаб,
Кетди шу олдиндаги дарё бўйлаб.
Соҳил бўйлаб, йўл юрса ҳам, мўл юришиб,
Тушда тоғда тўхтадилар, равон айлаб.

Чол олдинда, бир қояда тўхтаб шу он,
Озиқ ортган елмояни этди қурбон.
Ичин ёриб, ичак-чавақ, ўпка бағрин.—
Қорнигача қолдирмасдан олди чаққон.

Чол Азимга шунда арқон, ханжар берди,
— «Терига сен кириб, бир оз ётгин!» деди
Устингдан мен тикиб бўлгач бекинаман.
Тоғ бошида турган Семруғ бизни кўрди.

Семруғ келар кетганимдан кейин био оз,
Човут солиб сўнгра этар баланд парвоз.
Тепаликка қўнгач бирдан ёриб чиққин,
Сендан чўчиб теридан у кечади воз.

Тоғ бошида бордир қора, майин тупроқ,
Фурсатни бой бермай тўлдир қопни
тезроқ.

Қоп тўлганда боғлаб уни тушир пастга,
Токи ечиб олгунимча шошма бироқ.

Шундан кейин арқонингни тошга бойла,
Тушадиган бирор қулай ерни сайла.
Арқонингдан ушлагинда туш сирғаниб,
Иложи йўқ, қилинмаса бундай хийла.

Қанор олди, ханжар олди шунда Азим,
Бу сўзларни уқди барин солиб разм.
«Эркатоим, айтганимдан янглишма» деб
Чол ҳам хаддан эиёд қилар эди таъзим.

Азим бўйин товламади, ўтарди накт
Юрагида орзулари эди қат-қат:
«Таваккал» деб терига у кириб ётди,
Пешонага ёзилгани бўлар фақат.

Чол терини чандиб, тушди югурмоққа,
Қуён бўлди шох-шабба мўл турган ёққа;

Кўкда Семурғ гир айланиб, шўнғиб шу он,
Човут солиб кўтарилди яна кўкка.
Шунда Семруғ харсанг тошга қўнди
бориб,
Азим ботир чиқа келди ичин ёриб.
Тирик одам боласини кўрган бу қуш,
Чўчигандан кетди ўзин четга олиб.

Азим чиқди тоғ бошига, аланг-жаланг,
Кўрса турар эди тупроқ қопқора ранг.
Қоп тўлиши билан курмак қилиб боғлаб,
Отасига туширарди бола аранг.

Халиги қоп чол қўлига боргач етиб,
Қасамхўр чол мол-дунёга қолди ботиб.
Зил-замбил қоп ерга тушгач, динсиэ
кофир,
Арқонни ҳам олиб кетди юла-тортиб.

Арқонидан айрилганча Азим қолди,
—«Арқонимни нега олдинг?» деб дод
солди.
—«Талай жонни шу кулфатга солганман»
деб,
Орқасига қарамасдан чол йўл олди.

Бетайиннинг динсиэлигин шунда билди,
Шум чол парво қилмай кетди, юз ўгирди.
Бу кофирнинг қайтмаслиги аниқ бўлгач,
Югурганча қоя бўйлаб йўл қидирди.

Ишондики, қутилмоққа йўқ эрур йўл,
Қорин очгач, ўта ғамгин, кўзлари хўл.
Бир пимадир — емиш топиб еб олдию,
Тақдирдаги бўлар деди, бор таваккал.

Қуёш ботди, бир жой топиб Азим ётди,
Қош қорайғач қўрқинч, шов-шув қанот
қокди.

Қараса ўт пуркар эмиш аждаҳолар,
Шунда ҳам у бир оз мизғиб, ухлаб қопти.

Уйқусидан чўчиб кетиб уйғонди тез,
Қарасаки, аждар келар, вақт тигиз.
Не ҳам бўлса таваккал деб, туриб дадил,
Ханжар билан қоқ бошига урди шу кез.

Зарб етиб ўзи нари учиб кетди.
Зўр дарахтни кўриб эди, шунга етди.
Баландроқда бўлганим соз деб, ўйланиб,
Уша туни шу дарахтни макон этди.

Бир мунча вақт мизғидию, ухлаб қолди,
Толиққан-ку, чарчаган-ку, кеч уйғонди.
Қарасаки, аждарҳолар кўринмас ҳеч,
Ўзи чопган аждарини таний олди.

Тирик бўлса ётарми?— деб, этди хитоб,
Ўлган деган ўй хаёлдан ўтди шу тоб.
Дарахтдан тез тушиб, шу дам аждаҳога
Ханжарини қўлга олиб етди шитоб.

Яқин борса, ётар эди аждар ўлиб,
Яратилган экан шундай катта қилиб.
Шилиб олиб, терисидан тасма ясаб,
Кунга ёйиб қуритарди кўнгли тўлиб.

Тасмалардан ясай олди узун арқон,
Азим ботир тушмоқ учун топди имкон.
Бир учини тошга боғлаб туширганда,
Арқони ҳам мўлжалига етди шу он.

Азим ботир таваккал деб, жондан кечиб,
Арқон тутиб кетди шунда пастга түшиб.
Тоғ олча еб, тоғ олма еб, сувга қониб,
Дарё бўйлаб кетди чунон қушдек учиб.

Тўрт кун юриб, ахир ярим йўлдан ошди,
Шу кун олтин қаср кўрди, завқи тошди.
Тоғдан қандай таваккал деб тушган
бўлса,
Қасрга тоғ юрак билан қадам босди.

Дарвозадан ичкарига кирди шошиб,
Бир уйдан сўнг иккинчига ўтди ошиб.
Гаплашишга бирор кимса топа олмай,
Сўнг учинчи уйга кирди қадам босиб.

Икки сулув қиз ўтирар тўри уйда.
Бундай сулув туғилмаган бутун элда.
Иккаласи сатранж ўйнаб, билмай қолди,
Азим кириб тура қолди ўрта ерда.

Бош кўтариб иккала қиз буни кўрди,
Етинқираб, тонг қолишиб ҳолин сўрди:
— Яхши одам боласига ўхшайсан-ку,
Нега чолнинг жодусига ўзни урдинг?!

Сўз бошлади Азим, қизлар бергач сўроқ,
— Мен бир ғариб, бечораман юрган саёқ.
Аввалида «бошдан ўтган воқеани»
Айтиб берди битта қўймай бошдан-оёқ.

Қизлар тинглаб турди, бериб зўр эътибор,
Билишдилар Азимга эл қайси диёр.

Раҳм қилиб дейишдилар: «Жигар
бўлгин,—
Не буюрсанг хизматингга бизлар тайёр!»

— Хўп майлига, ундай бўлса, опаларим!
Тортмоқдаман бу дунёнинг жафоларин.
Соғинганда ўз элимга юборгайми,
Сўрасангиз, марҳаматли оталаринг?

— Кўнгилни тўқ тут, совутма асло
биздан.
Худо ҳаққи ваъда бердик дилимиздан.
Хоҳлаганча тургин бизнинг қошимизда!
Кетар бўлсанг бу иш бизнинг кўлимизда!

Ёр тутмаймиз сени жигарпорам дедик,
Дўст йўлида сенга чиндан меҳр кўйдик,
Бир умрга бизнинг билан қолмасанг ҳам,
Кетар бўлсанг уёгин ҳам ғамин едик.

«Хўп бўлади» дейишдию, шарт боғлашди,
Дўстлик ипин боғлаш учун ўртоқлашди.
Уччаласи нурдайн оқ кўнгил билан.
Ваъдалашиб жигарларча қучоғлашди.

Ўхшаши йўқ бу саройда яшаб хушвақт,
Бахти кулиб. бола топган кучу-қувват.
Қизлар деган: «истаганча ўйнаб-кулгин,
Ёлғиз анов уйгагина кирма фақат».

Қизлар кетиб, бир куни у қолди ёлғиз,
Солмаганди қизлар дилга шубхали из.
Ёш эмасми, туш пайтида ман этилган
Уйга кирди, дейилса ҳам кирма ҳаргиз.

Кирса нарёқ бир боғдирки, пуркарди ис,
Ўртасида ялтирайди мармар ховуз.

Меваларнинг булоқлари ерга тегар.
Булбул сайрар, таърифига тил ҳам ожиз,
Боқса гўё марваридлар кулиб турган,
Парвонаси бўлиб қолар буни кўрган.
Азим ботир тўёлмасдан қараб турса,
Қушлар қўниб, дов-дарахтлар қарсак
урган.

(Достон битмай қолган)

1887.

ИСКАНДАР

поэма

Искандарни ҳамма ҳам билармикан?
Айтиб берсам, ишонмай кулармикан?
Филипп пошшо фарзанди, донғи кетган,
Ҳеч баҳодир унга тенг келармикан?
Ёши ҳам йигирма бир, расо бўлди;
Филипп ўлди, ўрнига пошшо бўлди.
Ўз давлати, ўз юрти кам кўриниб,
Қўшни эллар бошига бало бўлди.

Искандар қўшин йиғиб, йўлга тушди,
Қанча мулк, қанча давлат қўлга тушди;
Дарё-дарё оқди қон, ёнди боғлар.
Искандарнинг босқини мўлга тушди.
Тиз чўкди талай хонлар қаршисида.
Тиз чўкди не султонлар қаршисида.
Асир тушиб, қул бўлди саноқсиз эл,
Тиз чўкди не инсонлар қаршисида...

Шаҳаншоҳ, деб шуҳрати гап-сўз бўлди...
Давлати ошган сайин — очкўз бўлди,
Қўйни тўлди, кўзи ҳеч тўйгани йўк,
Ер юзин олмадим, деб дилсўз бўлди.
У, яна қўшин йиғиб йўлга тушди,
Яна давлат, иқлимлар қўлга тушди;

Ҳеч қайда тополмади қўниқ, ором.
Дарё кечди, йўли бир чўлга тушди...

Олис чўлга дуч келди у ногихон,
Қақраган ҳам яланғоч қум ҳар томон,
Қанча тежаб ичса ҳам ўтмади сув.
Чўл таптида қоврилар мол ва инсон,
Бир қатра сув дардида қўшни сарсон,
Бедармон, чала жинни ва чала жон.
Қанчалар қолиб кетди бу саҳрода,
Не иложки, ер — қаттиқ, йироқ — осмон...

Жаҳонгирнинг оти ҳам қулаб ўлди,
Дўст ёлин қучиб ғамга ошно бўлди.
Ўрнидан туриб боқса, олисларда —
Бир шўъла барқ урмоқда... Ҳайрат тўлди.
Шаҳаншоҳ шўъла томон тўғри юрди,
Саҳронинг қоқ белида нима кўрди?
Оқиб келиб қумларга сингмоқда сув,
Искандар от устидан сувга урди.

Тоза қониб дер эди: «Не ҳикмат бу?
Чўл аро қандай ширин ва салқин сув..
Сув бошида бадавлат эл бор ўхшар,
Ҳамманг ичиб, дармон йиғ ва юзинг юв!
Дармон йиғиб, сув бўйлаб кетишим бор,
Сув бошида — қалъага етишим бор.
Бош эгмаса — қиличим бошидадир,
Шаҳрин ҳам тош-талқон этишим бор».

Жар солиб, сув ёқалаб юриб кетди.
Йўлда қўнмай, кўп кун от суриб кетди.
Қўшини совут кийган, ўнкай ботир,
Йўл-йўлакай базмини қуриб кетди.

Ҳайрон бўлинг Искандар бардошига.
Юра-юра етипти тоғ бошига,
Ғойиб бўлди шу ерда сув оқиши,
Разм солиб қаради ҳар тошига.

Қарасаки, ажойиб қалъа турар,
Искандар от бошини дарҳол бурар.
Тутқасин тортар олтин дарвозанинг.
Очолмай, қаҳри қистаб, ҳар ён юрар.
Ҳечқачон бундай хўрлик кўрмаганди,
Ҳеч дарвоза олдида турмаганди;
Ғолиб бўлиб ўрганган асов кўнгил —
Хўрланарман деб, хаёл сурмаганди.

Қаҳри қистаб, қоқишга тушди ногоҳ,
— «Дарвозангни оч!» деди Искандар
шоҳ,
— «Ижозат йўқ, бу — тангри эшигидир!»
Қоровулнинг жавоби солди садо...
— «Билмайсанми, Искандар деган менман,
Ер юзини урушда енгган менман.
У — худо, мен — подшо, нима бўпти,
Энг сўнгги қалъа учун келган менман!»

— «Махтанишга ҳожат йўқ, зўравонсан,
Ҳам зўравон, ҳам очкўз, тўймас жонсан.
Миқти бўлсанг — нафсингга кучинг ет-
син,
Бу дарвоза очилмас, бил, аён сан!»
— «Кўп кездим, тўғри келди рангбаранг ер.
Қалъаларга чанг солдим мисоли шер;
Қалъангни-ку очмайсан, ҳеч бўлмаса,
Халқимга кўрсатайин, бир сийлов бер!»

Шу замон келиб тушди тугун — рўмол;
Овоз келди: «Жаҳонгир! Сийловни ол!—
Сен сўраган сийловнинг худди ўзи,
Жўнаб қол, йўлда очиб назаринг сол!»
Кўнгли тўлиб, тугунни қўлга олди:
Тўхтамай, қўшин томон чопиб қолди.
Очсаки, рўмол тўла — қоқ суяклар...
«Бу қандай масхара?» деб ақли толди.

Жаҳаннамдай тутоқиб кетди бирдан,
Ҳеч маъни ололмади ушбу сирдан.
Наъра чекди: «Менга шу равомиди,—
Суяк деган топилар ҳамма ердан!»
Ҳам тугунни ирғитди бетоқат қўл...
Арасту яқин келди — ақли зағ мўл:
— «Шоҳо, — деди, — бу тортиқ бежиз
эмас,
Хосиятлиқ суяк бу — хабардор бўл!»

Арасту сўзлар экан, тингламас ким?
Искандар ҳам ноилож ўтирди жим.
— «Кўрайлик, суякми ё олтин оғир.
Тарозуни келтиринг!»— деди ҳаким.
Тарозуни шу замон келтирдилар;
Бир ёнига кумуш, зар тўлдирдилар;
Бир ёнда суяк оғир босиб турди;
Ҳаммаси ҳайрон қолиб ўлтирдилар.

Йиғилди қўшинда бор олтин буткул,
Босарди суяк ётган палла нуқул.
«Ҳазинам етмадику! Суяк оғир...
Чорасини топ!» деди энг кейин ул.
Ҳаким олди ердан бир сиқим тупрок,
Ва суякнинг устига сочди шу чоқ.

Бир дамда олтин оғир босиб тушди:
Искандар яна ҳайрон, хаёл тарқок.

Шаҳаншоҳнинг бағрини тирнар оғу,
Чидалмайин ҳакимни чақирди у:
«Муъжизани тушунмай, қотди бошим,
Маъносини айтиб бер, эй Арасту!»
— «Кўз суяги — бу суяк! деб бошлар сўз,
Тирикликда ҳечқачон тўймайди кўз.
Бир сиқим тупроққа ҳам тўяр — ўлса,
Ғазабланма, шаҳаншоҳ, бўлма дилсўз!»

Ўйлаб-ўйлаб подшоҳ бошин букди,
Кўзлари косасига ботиб — чўкди.
Йўл солди ўз юртига қўшин тортиб,
Ўлгунича ўзини-ўзи сўкди.
Сўз тамом, адоқ бўлди ҳангома ҳам,
Беҳуда гап ўйлама буни ҳеч дам.
Ору-номус сотма умр бозорида —
Очкўз бўлма, одаммас очкўз одам!

Мақтанишнинг хайри йўқ, яхши билгин,
Донолардан ўрганиб, амал қилгин.
Ўз баҳонгни ўзингдан ким сўрайди,
Яхши бўлсанг — ёруғлик сочиб келгин!

1901.

НАСИХАТЛАР

БИРИНЧИ СУЗ¹

Ёшим шу ерга етгунча яхши яшадимми, ёмон яшадимми, ҳар қалай яшаб келдим, умримнинг кўпи кетиб, ози қолди, бошимдан не-не савдолар кечмади: олишдим, юлишдим, айтишдим, тортишдим—хуллас бошга тушганини тортиб келдим. Мана энди ёшим қайтиб, қаридим, ҳоридим, ҳамма қилиб юрган ишларимда маъно йўқлигини, ҳаммаси шунчаки бир гап эканлигини кўрдим, билдим. Хўш, энди қолган умримни қандай қилиб ўтказсам экан? Мана шунисига ўзим ҳам ҳайронман.

Элу юртга раҳбарлик қилсаммикин? Йўқ, эл мен кўрсатган йўлдан юрмайди. Агар, бошимга ташвиш сотиб оламан, деган киши, ёки ҳали пешонаси деворга бориб тегмаган, белида қуввати, кўкрагида ғайрати бор ёшлар раҳбар бўламан демаса, бизнинг элга раҳбарлик қилишдан худонинг ўзи сақласин! Мол боқсаммикин? Йўқ, боқолмайман! Керак бўлса бола-чақа ўзи боқиб олар. Қариган чоғимда ўғрилар, муттаҳамлар учун мол боқиб, кўпи кетиб, ози қол-

¹ Насиҳатлар баъзи ўринларда қисқартирилиб таржимиз қилинди.

ган умримни хор қилиш ниятим йўқ! Ё илм-фан билан шуғуллансаммикин? Йўқ, ундай десам бу элда илмнинг қадрига етадиган, уни тушунадиган одам йўқ. Билганингни кимга ўргатасан? Билмаганингни кимдан сўрайсан? Кимсасиз чўли-биёбонда олдиға матосини ёйиб, қўлиға газини ушлаб ўғирган кишидан нима фойда? Ёнингда ҳасратлашиб кўнгил ёзадиган киши бўлмагач, илму фан кишини тез қаритадиган бир ташвиш экан, холос.

Сўфилик қилиб, дин йўлиға тушсаммикин? Йўқ, бу ҳам бўлмайди! Чунки ундай қилиш учун ҳам тинчлик керак. На кўнглингда, на ҳаётингда осойишталик бўлмагандан кейин, бундай элда, бундай жойда сўфиликка бало борми?

Ёки бола-чақаларимни тарбиясига киришсаммикин? Йўқ, бу ҳам тўғри келмайди. Жон деб тарбия қилардим-у, лекин қандай қилиб тарбия қилишни ҳам билмайман-да, ахир. Хўш, тарбиялаганда ким бўлсин деб тарбиялайман? Қайси элга қўшайин, қайси томонға йўллайин? Борди-ю тарбия қилганимда ҳам, бола бечоралар ўз илмининг самарасини тинчлик билан кўра оладими? Кўра олса, қаерда, қандай қилиб? Бунга ҳатто ўзимнинг ҳам ақлим етмайди-ю, уларни нима қил деб, қаерға бор деб илм ўргатаман! Буни ҳам эрмак қила олмадим.

Охири шундай қарорга келдим: ҳаёлимға келган нарсаларни оқ қоғозға ёзаверайин, оқ қоғоз билан қора сиёҳни эрмак қилайин. Кимда-ким бундан ўзига керакли сўз топса — ёзиб олсин, ё ўқисин, кераги йўқ деса — ўз сўзим ўзимники дедим-да, ниҳоят, ёзишға ўтирдим. Энди бундан буён шундан бошқа ишим йўқ.

Мен болалик чоғларимда бизнинг қозоқлар сартни¹ кўрса: «Онани эмгур, чулдўраган тожик»— деб; нўғойни кўрса, уни ҳам: «Тўядан кўрққан нўғай, отга минса чарчаб, яёв юрса дам олади»— деб масхара қилишарди. Русларни кўрганда эса: «Ўйига келганини қиладиган ўрис... Нима десанг шунга инонади...»— деб уларнинг устидан ҳам кулишарди.

Шунда мен худога минг марта шукурки, биздан бошқа халқларнинг ҳаммаси ёмон халқ бўлар экан, дунёда энг яхши халқ бизлар ўзимиз эканмиз, деб ўйлаб, ҳалиги айтилган сўзлардан жуда завқ қилиб кулар эдим.

Энди бундоқ ўйлаб қарасам, сартлар экмаган экин, улар олмаган ҳосил, савдогарлари бормаган ер — хулласи уларнинг қўлидан келмаган иш йўқ экан. Улар ўзлари билан ўзлари овора бўлиб, шаҳар халқлари бир-бири билан ёвлашмайди— аҳил яшашади. Ўрисларни ҳисобга олмаганда, улар қозоқларнинг ўлигига кафан, тиригига уст-бош етказиб беришади. Қозоқларнинг ўз боласига ишонмаган молларини кира қилиб, ташиб бераётган ҳам шу сартлар. Ўрислар истило қилиб олгандан кейин ҳам, сартлар уларнинг илму урфонларини бизлардан кўра аввал ўрганиб олишди. Катта-катта бойлар ҳам, муллалар ҳам шуларда, ҳушёрлик, усталик, тежовлилик, эпчиллик, удабуронлик ҳам шуларда, сиполик, одобчилик ҳам шуларда.

Нўғойларга қарасанг — улар солдатликка ҳам, очликка ҳам, камбағалчиликка ҳам, ўлимга

¹ Ўзбек демоқчи.

ҳам чидайди. Муллаларини иззат-икром қилиб, мадрасалар қуришга, динни қаттиқ тутишга ҳам қодир. Меҳнат қилиб мол топиш йўлларини ҳам билишади, салтанат, ҳашамат ҳам шуларда. Бизнинг одамларимиз ўзларининг, балои-нафслари учун нўғойлар эшигида бири чоракор, бири қўшчи бўлиб ёлланиб ишлашади. Бизнинг энг бой деганларимизни ҳам улар: «Сенинг шақши оёғинг билан пичиратирга қўйғон идан тугил, чиқ ифлос, сасси қозоқ» — деб уйларидадан ҳайдаб чиқаришади.

Хўш, буларнинг бари нималикдан? Буларнинг бари шунданки, улар бир-бирларини қувди-қувди қилмай, тинч-тотув яшаб, меҳнат қилиб, ҳунар ўрганиб, мол-дунё орттириб, бойиб бораётганликларидандир.

Ўрислар ҳақида-ку, оғиз очмасак ҳам бўлади. Бизлар унинг қули ҳам, чўриси, қароли ҳам эмасмиз.

Бас, шундай экан, ҳў бояги мақтанганларимиз, завқ қилиб кулганларимиз, мазақ қилиб айтган сўзларимиз қаёққа кетди?

У Ч И Н Ч И С Ў З

Қозоқларнинг бир-бирига душман бўлишининг, бирининг тилагини иккинчиси тиламаслигининг, рост сўзи кам, мансабпараст, ялқов бўлишликларининг сабаби нимада? Бунга дунёда ўтган барча донишмандлар шундай деб жавоб қилади: ҳар қандай ялқов киши — қўрқоқ ва ғайратсиз бўлади; ҳар қандай ғайратсиз, қўрқоқ киши — мақтанчоқ бўлади; ҳар қандай мақ-

танчоқ, қўрқоқ киши — ақлсиз, нодон бўлади; ҳар қандай ақлсиз, нодон киши — орсиэ бўлади; ҳар қандай орсиэ киши — ялқов, киши олда тиламчи, оч кўз, суқ бўлади; бундай хунарсиэ кишилар ҳеч қачон бировга дўст бўлмайди.

Бу фазилатларнинг ҳаммаси тўрт оёқли молни кўпайтиришдан бошқа нарса ҳаёлига келмайдиган кишилардан чиқади. Агар инсон экин-тикин, илм-ҳунар, савдо ишлари билан шуғулланса, бундай ёмон фазилатлар унга доримаган бўлур эди. Мол-дунёнинг кетига тушган ҳар қандай одам, молим кўп бўлса, ўзимники ҳам, болаларимники ҳам ошиб-тошиб ётса, деб ўйлайди. Борди-ю моли кўпайса, унга қарол ёллаб, ўзлари гўштга тўйиб, қимизга қониб, учқур бедовни қозикқа боғлаб қўйиб, жононлар билан айш-ишрат қилишни ўйлайди... Агарда қишлови торлик қилса — ариза битиб, таниш-билиш қилиб, бойлиги орқасидан бировларнинг қишловини сотиб олса, бир илож қилиб эплаб олса, тортиб олса... Қишловидан айрилган одам эса, бировнинг эшигига бориб ёлланса, ёки омади келмагани учун элдан бош олиб кўчиб кетса — мана, қозоқларнинг ўйлаган фикри-зикри шундай.

Шундай фикрдаги одамлар бир-бири билан дўст бўлиш тўғрисида ўйлайдими ҳеч? Қашшоқ қанча кўп бўлса, меҳнат ҳақиси шунча кам бўлади, молдан айрилганлар қанча кўпайса, қишловлар шунча кўп бўлиб қолади, деб мен уни, у бўлса мени, кафангадо бўлса экан, деб бир-биримизга ич-ичимиздан душманлик қиламиз. Сал ўтмай, бу душманлигимиз ичимиздан сиртимизга чиқади: ошкор ёвлашамиз, довлашамиз, та-

раф-тараф бўлиб уриш, жанжал чиқарамиз. Мана шундай олишувларда обрўйим баланд. қўлим узун бўлсин, деб мансаб, бўлислик, бийлик талашамиз.

Шундан кейин биронта одам боласи бундайроқ, чеккароқ жойга чиқиб, меҳнат қилиб мол топайин демайди, экин-тикин, савдо-сотик ишлари билан шуғулланмайди. Шундай қилиб, улар тараф-тараф бўлиб юрганларнинг бугун биттасига, эрта иккинчисига галма-галдан ўзларини ўзлари сотиб юришади. Ўғриларга тийим йўқ. Агар эл тинч бўлса, ўғриларни ҳам тийиб қўядиган одам чиқарди. Элу юрт икки тараф бўлганидан кейин, уларга ким: «Мен сенинг тарафингни оламан!»— деб онт ичиб ваъда берса, булар ҳам шу томонга суяниб, ўғирлик ишларини бурунгисидан ҳам бир неча ҳисса ошириб давом эттиришади.

Баъзилар элдаги энг яхши одамлар устидан: «Зўрлик қилди, моли-жонимизни талади»— деб туҳмат қилиб, сохта ҳужжатлар йиғиб, аризалар ёғдириша бошлайди. Ниҳоят, жиноий иш қўзғалади. Бечораларни терговга чақириша бошлайди. Бу яхши одамларнинг номзодлари сайловдан ўтиб кетмаслиги ва ҳалиги ёлғон-яшиқ уйдирмалар асосли бўлиши учун, бундай пайтларда кўрмагани кўрдим дейдиган гувоҳлар олдиндан таёрланиб қўйилган бўлади. Агар айбланган одам ўз бошини қутқармоқчи бўлиб, ёмонлардан ялиниб-ёлворадиган бўлса — одамгарчилиги йўқолади; агар борди-ю ялинмаса — у ҳолда судланган одам ҳисобланиб, ҳеч қандай хизматга олинмай, бутун умри хавф-хатарда ўтади. Хўш, энди, бўлис бўлиб сайланганларидан кейин эса, ўзи шу мансабга шумлик, ҳаром

ният билан эришгани учун, тўғри ниятли кишиларининг тарафини олади дейсизми? Йўқ, албатта ўзи каби шум, ҳаром ниятли кишиларни қадрлайди. Чунки, бундай кишиларнинг дўст бўлса фойдаси тегади, қасд бўлса қўлидан зарарли ишлар ҳам келади, деб ўйларди.

Шу кунларда қозоқлар ўртасида: «Иши билан эмас, кишиси билан улуг» — деган мақол пайдо бўлди. Бунинг маъноси шуки: қилган ишинг тузук бўлса эмас, суянган кишинг тузук бўлса — мурод-мақсадингга етасан, демакдир. Одатда, бўлис уч йилда бир марта сайланади. Сайланган одамнинг биринчи йили — одамларнинг: «Сени ўзимиз сайламаганмидик?» — деган таъна-таъизлари билан ўтади. Иккинчи йили — ўрнига сайланадиган номзод билан олишув бошланади. Учинчи йили эса — сайловлар яқинлашиб қолгач, қайта сайланишнинг иложи бўлмасмикин, деган ташвиш билан ўтади. Хўш, энди нимаси қолди? Қозоқларнинг йилдан-йилга мана шундай бузуқчиликка берилиб, аҳволи огирлашиб бораётганини кўриб, мен ўзимча шундай қарорга келдим:

Халқнинг бўлисликка сайлайдиган одами энг камида фалон даражада ўрисча илми бор одам бўлсин. Борди-ю бундай кишилар ораларида йўқ бўлса, ёки бор бўлса ҳам сайланмаса, у ҳолда бўлис ё уезд бошлиғи, ё эса ҳарбий губернатор томонидан тайинланадиган бўлса — чамаси халқ учун мана шуниси фойдалироқ бўлармиди дейман-да? Бунинг сабаби, биринчидан, бу мансабпараст қозоқ ёшларининг илм-урфон ўрганиши учун ҳам фойдалироқ бўларди, иккинчидан эса, тайинланган бўлислар халққа эмас, улугларга тобе бўлган бўлур эди.

Шундай қилинса, унинг терговларини, сўроқларини ҳисобга олмаганда, ёлғондакам ариза берувчилар озайибгина қолмай, балки йўқолар ҳам эди. Яна ҳар бир бўлисда старшиналар, бийлар сайланиши — халқ учун турган-битгани зарар эканини тажрибада кўриб-билиб турибмиз. Бундан ташқари, умуман бу «бийлик» қилиш деган гап бизнинг қozoқлар орасида сайланган ҳар бир кишининг қўлидан келавермайди. Бунинг учун бий бўлиб сайланадиган кишилар қадемги «Қосимхоннинг сийқа сиёсати»ни, «Эсимхоннинг эски йўли»ни ва «Тавкахоннинг Култепа бошидаги кенгашларида таъсис этилган «Етти қонуни»ни билмоқ керак. Билиш билан бирга, у қонунларнинг қайси бири замонлар тақозаси билан эскириб қолганлиги ва қайси бирини ҳозирги замон нуқтаи назари билан ўзгартириш мумкин эканлигини биладиган — шунга фаҳми-фаросати етадиган кишилар бўлиши керак. Аммо, бундай кишилар ҳозирча бизда йўқ.

Қадимда қozoқлар ҳаётини яхши билган одамлар: «Хон кўп бўлса, ёв кўп бўлади, бий кўп бўлса, дов кўп бўлади» — деган экан. Бунинг маъноси шундайки: агар бийлар тоқ бўлмай жуфт бўлса, бир-бири билан довлашиб умри ўтади, демакдир. Бундай қилиб бийларни кўпайтиргунча, ундан кўра ҳар бир бўлисдан фақат учтадан бий сайлангани маъқул. Булар албатта қўлидан иш келадиган илмли кишилардан бўлишлари керак. Бундан ташқари, уларни «мунча йилгача» деб сайламасдан, мудом сайлашлари, бийликдан тушгудек бўлса ҳам — ёмонлиги элга ошкора бўлгандан кейингина тушадиган, бўлмаса бий бўлиб ишлайверадиган қилиб сай-

лашлари керак... Ниҳоят, довлашувчи шахслар бу бийлардан иккитасини танлаб олиб, учинчисини холис қилиб сайлашса, агар бунга ҳам кўнмаса, бояги уч бийдан биттасини танлаб, ёки чек ташлаш йўли билан сайлаб олиб, арз-додларини шунга айтса — эҳтимол, жанжалли ишлар осон битган бўлуради.

ТУРТИНЧИ СЎЗ

Ҳар бир фаросатли одам кулки деган нарсанинг мастлик эканини, ҳар қандай маст киши гофил бўлишини ва бош оғриқ гапларни кўп гапиришини яхши билади. Зотан, бундай бекордан-бекорга кулаверадиған кишининг ё ақли жойида бўлмайди, ё эса куламан деб ишидан, рўзғоридан, номусидан айрилганини ўзи ҳам билмай қолади. Бундай кишилар бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам охир бир азоб чекиши бор.

Қайғу-ҳасрат нималигини биладиган, фикр қила оладиган киши бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам ортиқ қийналмайди — ишн пишиқ бўлади. Одатда, пишиқликнинг тағи мўлчилик бўлади. Хўш, энди, агар шундай бўлса, биз доимо қайғу-ҳасратга ёр бўлиб юра оламизми? Доимо қайғу-ҳасратга ёр бўлиб юришга жонимиз тўзим бера оларми экан? Ёки, дейлик, доимо кулмай юра оламизми? Шундай доимо кулмай юришга чидай оларми экан инсон? Йўқ! Мен, доимо қайғу-ҳасрат билан юриш керак, демайман. Аммо ҳеч қайғу-ҳасрат чекмаслик ҳам мумкин эмас. Демак, кўпроқ ана шу қайғу-ҳасратдан қутулиш учун ҳаракат қилиш керак. Қилганда ҳам — билиб қилиш керак. Чунки ҳар қандай ўринли ҳа-

ракат қайғу-ҳасратни камайтиради. Шундай қилиб, қайғунн ўринсиз кулги билан эмас, ўринли ҳаракат билан камайтириш зарур!

Қайғу-ҳасрат уйига кириб қолиб, ундан чиқолмай қолишнинг ўзи ҳам бир ҳалокатдир. Сен бировнинг ёмон қилиғидан кулсанг—роҳатланиб кулма, ачиниб, изза бўлиб кул. Зотан, ачиниб, изза бўлиб кулишнинг ўзи — қайғу-ҳасратдир. Демак, бундай ўринда ўзинг ҳам доимо кулавермайсан, албатта. Борди-ю, яхши одамнинг яхши қилиғидан кулсанг, унинг шу яхши қилиқни яхшилиқдангина топганини ўзингга ибрат қилиб кул. Яхши-ёмонни кўриб ибрат олмоқ — ҳаётда сени йўлдан озишдан эҳтиёт қилади. Мен ҳамма кулгилар тўғрисида гапириб ўтирмайман. Аммо шу кулгиларнинг ичида бир кулги борки, бундан худонинг ўзи асрасин! Бу кулги худонинг ўзи яратган жойдан — юракдан чиқмай, балки аксинча, мутлақо сохта бўлиб, хўжа кўрсингагина кулинади.

Ҳар қандай одам боласи туғилишда йиглаб туғилади-ю, кейини ўлаётганда норози бўлиб ўлади. Шу икки ўртада дунёнинг у-бу роҳатларини тотиб кўролмай, бирининг кетига бири тушиб, бирига бири мақтаниб, не-не эсиэ умрини қаёқдаги бўлмағур ишларга сарф қилиб, маъносиз ўтказади-да, ўлим олдида адо бўлган олтин умрининг ҳатто бир кунини ҳам бутун бисотини, мол-дунёсини сотиб қайтариб олишининг иложини топа олмай қолади.

Қувлик ва шумлик билан кун кўриш, кўз сузиб тиламчилик қилиш — бу бир ҳунарсиз итнинг ишидир. Сен агар одам бўлишни истасанг — аввало ўз ғайратингга таяниб меҳнат қил, меҳнат қилсанг қора ер ҳам сендан ўз нози-

неъматини аямайди ва сен ҳеч қачон ҳор-зор бўлмайсан.

БЕШИНЧИ СЎЗ

Баъзан ичингдаги қайғу-ҳасрат ўзингга ҳам бўй бермай, ташқарига отилиб чиқади: бадан-баданнингни жимирлатиб, бўғин-бўғинларингни бўшаштириб, ё кўзингдан ёш бўлиб, ё эса тилингдан сўз бўлиб оқади. Мен қозоқларнинг бир неча марталаб: «Э, худоё, ҳаргиз ёш боладай беғам қилгайсан!» — деб тилак тилаганларини ўз қулоғим билан эшитганман. Бундай дейишларининг сабаби: гўё улар ўзларини ёш болалардан ақллироқ ҳисоблаб, ғамгин кўрингуси келади. Хўш, уларнинг ғамлари нимадан иборат? Буни уларнинг мақолларидан ҳам билиб олса бўлади: «Ярим кунлик умринг қолса ҳам, бир кунлик мол йиғ», «Ўзингда йўқ бўлса, отанг ҳам душман», «Мол — одамнинг жигар гўшти», «Моли кўпнинг — юзи ёруғ, моли йўқнинг — юзи чориқ», «Эр озиғи билан бўри озиғи йўлида», «Эрнинг моли элда, хоҳлаганда қўлда», «Еган оғиз уялар», «Олағон қўлим берағон», «Мол топган эрнинг ёзиғи йўқ», «Бойдан умидсиз — худодан умидсиз», «Қорнинг очса, қорали уйингга чоп», «Сайри йўқ кўлдан без, хайри йўқ элдан без» — деган каби мақоллари жуда кўп.

Хўш, бу мақоллардан қандай маъно чиқади? Бундан маълум бўлдики, қозоқлар тинчлик учун, илм-фан учун, адолат учун ғам емас экан; балки аксинча, мол-дунё учун ғам чекар экан; қандай қилиб мол топишнинг йўлини билмас экан; билганлари ҳам молликларнинг молини алдаб ёки авраб олиш, борди-ю унга ҳам кўнмаса, ёвлашиб олишдан иборат экан. Агар моли

бор бўлса, ўз отаси билан ҳам ёвлашишдан уялишмас экан. Ишқилиб ўғирлик, шумлик, тиланчилик, қўйинг-чи, шунга ўхшаш ярамас фазилатлар билан мол топса — буни айбга санамаслигимиз керак экан.

Буларнинг ёш бола ақлидан қаери ортиқ? Лекин қизиги шундаки, ёш бола лангиллаб олов ёниб турган ўчоқдан қўрқади, аммо мана булар эса дўзахдан ҳам қўрқмас экан; агар ёш бола уялса — қизариб ерга қарарди, аммо булар эса без бўлиб тураверар экан. Шуми уларнинг ёш боладан ортиқлиги? Қўлимиздаги бор молимизни улашиб бермасак, биз ҳам ўшалардек бўлмасак, юз ўгиришар экан, шумиди бизга керак алу юрт?

ОЛТИНЧИ СЎЗ

Қозоқларда: «Хунарнинг боши бирликда, ризқнинг боши тирикликда» — деган макол бор. Аммо улар: бундай бирлик қандай элда қандай қилса бўлади — буни билишмайди. Улар: от ўртада, ош ўртада, кийим ўртада, бойлик ўртада бўлса экан, деб ўйлашади. Ундай бўлса — бойликдан нима фойда-ю, камбағалликдан нима зиён? Ундай бўлса — ошна-оғайнинг йўқолмай туриб, мол топишнинг нима кераги бор? Шуми бирлик? Йўқ! Бирлик — қўрангдаги молда эмас, тушунчангда бўлиши керак. Мол берсанг отаси бошқа, онаси бошқа, дини бошқа, тирикчилиги бошқалар ҳам сен билан тинч-тотув бўлаверади. Агар бирлик мана шундай ҳисоб билан ўлчанса, яъни молга сотиб олинса, бу бирлик — бирлик эмас, аблахликдир!

Дўст бўламан деган киши бер демасдан дўст бўлса, тинч-тотув яшаса, туз-насибасини худодан тиласа яхши бўлади. Акс ҳолда, туз-насибасини худодан тиламайди, меҳнат қилмайди ва бир-бирига бало излайди, бир-бирини алдашнинг пайига тушади. Хўш, шу ҳам бирлик бўлдимиз энди?

«Ризқ—тирикликда»—дейишади. Бу нима дегани? Демак, танангда жонинг бўлса — тириклик шуми? Йўқ. Бундақа тириклик итда ҳам бор. Тирикликни шундай деб тушуниб, шу тушунча билан яшаган одам ўлимни ёт кўриб, охи-ратга душман бўлади. Ўз жонинигина химоя қилиб, ёв тегса қочиб, қўрқоқ аталиб, меҳнат қилишдан бош тортиб, эринчоқлик қилиб, мах-самча бўлиб юриш — бу ҳам юқорида айтилган ризққа нисбатан нонкўрлик қилишдир. Тирик-ликни бундай тушуниш ярамайди; ўзинг тирик бўлганинг билан кўнглинг, кўкрагинг ўлик бўл-са, бу тириклик — тириклик эмас, албатта; ўзинг тирик бўлсанг-у, кўкрагинг ўлик бўлса — ақл топсанг мол топмайсан, мол топсанг ақл топмай-сан. Ҳалол меҳнатинг билан эринчоқлик қилмай мол топиш учун ғайрат қилолмайсан.

Иш вақтида айёр, ош вақтида тайёр бўлиб, сиртинг ялтираб, ичинг қалтираб юриб, тирик-ман дегандан кўра — бундан худо юборган ҳа-лол ўлим минг марта афзал.

ЕТТИНЧИ СУЗ

Бола онадан туғилганда икки турли одат би-лан туғилади. Бири: есам, ичсам, ухласам демоқ-

ликдир, албатта; шунингдек, булар таннинг сихат-саломатлиги учун зарур ҳамдир; булар бўлмаса — танда жон ҳам бўлмайди, ўсмайди ҳам, қувватга ҳам кирмайди. Иккинчиси: кўрсам, билсам демоқликдир. Бола ёшлигида нимани кўрса — шунга талпинади, ялт-юлт этиб қарайди, кўрган нарсасини қўли билан ушлаб, юзи-кўзига яқин олиб бориб суйкагиси, оғзига солиб тишлагиси келади. Карнай-сурнай овозини эшитса — ён-атрофига аланглаб қарайдиган бўлади. Сал каттароқ бўлганидан кейин эса, ит ҳурса ҳам, мол маъраса ҳам, биров келса ҳам, йиғласа ҳам ўрнидан тура югуриб чиқиб қарайдиган ва: «У нима?», «Бу нима?», «У нега ундай қилди?», «Бу нега бундай қилди?» — деб кўзи кўрган, қулоғи эшитган нарсаларни сўрайдиган бўлади — ҳеч тин топмайди. Буларнинг ҳаммаси — кўрсам экан, билсам экан, ўргансам экан, деган табиий қизиқиш аломатидир, албатта.

Дунёдаги барча мавжуд ҳодисаларнинг сирини ҳеч бўлмаса юзакироқ бўлса ҳам билмаслик — бу одамгарчиликдан эмас. Шунинг ҳам билмагандан кейин, бу одам — одам эмас, балки ҳайвондан ҳеч фарқи йўқдир...

Биз ҳали ана шу кучимиз, қувватимиз, ақлимиз етмаган бола кезимиздаги ҳар нарсани: «Бу нима?», «У нима?» — деб сўрашимиз ва ҳатто шу туфайли овқат ейишни ҳам эсимиздан чиқариб юборадиган пайтларимиз, қизиқсинишларимиз нега энди улғайиб, ақлимиз киргандан кейин ўз фаолиятини йўқотиб қўяди? Нега энди биз ўша болалик пайтимиздаги қизиқувчанлигимизни улғайиб, ақлимиз киргандан кейин ҳам сўраб, билиб олмаймиз ва илм йўлида ишлатмаймиз?

дунёқарашимиз кенгаярди, илм бизга жон озиги бўларди. Тандан ҳам ақл ортиқ, биз ана шу ақлга танни бўйсундиришимиз керак эди. Йўқ, биз бундай қилмадик, бундай қилиш бу ёқда турсин, ҳатто ҳар қайсимиз ўз овулимиз атрофидаги машмашалардан нарироқ узоқлашиб чиқа олмадик. Ақл-идрок бизни ёп кезимизда ўзига тобе қилиб юрган экан, ёшимиз улғайиб, танимиз кучга тўлгандан сўнг, биз ақл кўрсатган йўлдан юрмадик. Ақлни танга қарам қилиб қўйдик, ҳеч нарсага кўнгил қўймадик, кўз билан кўрмадик, кўнгил айтиб турса ҳам — унга ишонмадик. Кўз билан кўрган нарсаларимизни юзасинигина кўриб, унинг ичида нима бор, нима йўқлигига қизиқмадик, уни билмаган кишини бир нарсаси камиб қоладими, дедик. Биров бизга ақл ўргатса: «Ўз билганинг — ўзингга, ўз билганим — ўзимга?», «Киши ақли билан бой бўлгунча, ўз ақлинг билан ёрли бўл» — деган, деймиз. «Бо худо, кимдан ким ортиқ экан!» — деймиз-у, ортиқ эканини билмаймиз, билганлар айтса — ишонмаймиз.

Қалбимизда шуъла, кўнгилимизда ишонч йўқ. Фақат кўзимиз билан кўрамиз-у, қаноат ҳосил қиламиз. Хўш, бизнинг ҳайвондан нима фарқимиз бор? Қайтанга ёш пайтимизда яхши эканмиз: ҳар қалай тушунсак-тушунмасак билсак экан, кўрсак экан, деб қизиқувчи одам боласи эканмиз. Энди шу кунларда ҳайвондан ҳам ёмонмиз. Ҳайвон ўзи ҳеч нарсани билмайди, билишга қизиқмайди ҳам. Энди биз-чи, биз ҳам ўзимиз ҳеч нарсани билмаймиз-у, лекин кези келганда, бизлар ҳам биламиз, деб нодонлигимизни билимдонликка йўйиб, ўлган-тирилганимизга қарамай, қизаришиб-бўзаришиб,

бўйин томирларимизни бўрттириб талашамиз.

САККИЗИНЧИ СУЗ

Шу замонда ким ақл ўрганади, ким насихат тинглайди?

Ҳозир одамларнинг бирови бўлис бўлса, бирови бий. Уларнинг бировдан ақл ўрганаман, насихат тинглайман, деган ниятлари бўлса, аввало бу лавозимларга сайланмаган бўлур эдилар. Улар бу лавозимларга: ўзимиз улўғ кишилармиз, ўзгаларга ақл ўргатамиз, деб сайланганлар. Ўзлари гўё расмана тузук кишилар-у, энди ўзгаларни — бузилган элни тузатмоқ истайдилар. Улар энди қандай қилиб сенинг ваъз-насихатларингни тингласин? Агар тингламоқчи бўлганда ҳам халқнинг бунга қўли тегармикин? Бошларида ўзларига яраша талай ишлари бор: «Тағин улуғларимиз олдида айбдор бўлиб қолмасмикинмиз, эл орасидаги бузғунчиликларимиз авж олиб кетмасмикин, ёки бекорга чиқим бўлиб, ўрнини тўлдира олмай юрмайлик?» — деган каби, бировни қутқарай, бировни одам қилай, деган ташвишларнинг ҳаммаси шуларнинг бошида. Энди қандай қилиб уларнинг бунга қўли тегсин, ахир?

Бойлар-чи? Уларнинг ҳам ўзларига яраша ташвишлари бор: бир кунлик бўлса ҳам, бошларига давлат қўниб, гўё дунёнинг ярим оғирлиги шуларнинг елкаларида турибди. Ўзларида йўқ нарсаларни мол бериб сотиб олишади. Кўнгиллари тўқ, ғамлари йўқ, кўзлари осмонда, улар учун ҳалол-ҳаром, ақл-идрок, илм-фан

каби нарсалар мол-дунёдан қиммат эмас. Мол бўлса олло таолони ҳам пора билан сотиб олишади. Бундай кишиларнинг дини ҳам, худоси ҳам, ақл-идроки, элу юрти, илм-ҳунари, ор-номуси, яқин-йироғи ҳам—ҳаммаси мол-дунё. Шундай бўлгандан кейин, улар энди қандай қилиб сўз уқсин, уқишга қўли тегармиди? Улар молларини суғоришлари, тўйғазишлари, савдо-сотиқ ишлари билан шуғулланишлари, ҳамма нарса устидан назорат қилишлари, молларини боқтириш, ёлғон-яшиқдан сақланиш, қиш ташвишларига тайёргарлик кўриш учун одам топиб, уларни ёллашлари керак. Шу ишларнинг уddасидан чиқиб, ахийри, мен бундай қилдим, деб мақтанаман дегунча қанча-қанча замонлар ўтиб кетади! Сира ҳам қўли тегмайди.

Энди ўғрилар, муттаҳамлар-ку, ҳеч ҳам бундай панд-насихатларни тингламайди.

Унча-мунча камбағаллар эса, сўз тинглаш бу ёқда турсин, ҳатто ўз кунларини ўзлари зўрға кўриб юришибди. Илм-фан ҳалигидай эл аёнларигаки керак бўлмагандан сўнг, бу бечоралар нима қилсин уни? Яна улар, гўё камбағаллар учун илмнинг керағи йўқ, дегандек қилиб: «Бизларни нима қиласан, бу панд-насихатларингни анови гапга тушунадиганларга айт!» — деб эл аёнларини кўрсатишади. Буларнинг эса ўзгалар билан иши йўқ. Юқорида айтганимиз бўлислар, бийлар, бойларнинг ҳам кўнглида ҳеч қандай қайғу-ҳасрат бўлмаса керак.

ТУҚ ҚИЗИНЧИ СЎЗ

Мен ўзим қозоқман. Лекин қозоқларни яхши кўраманми, йўқми — гап ана шунда. Агар

яхши кўрсам — уларнинг қилиқларини маъқуллаган, ҳар нечук бойларидан одам яхши кўргудек, кўнгил тўлгудек бирор фазилат истаб топган бўлур эдим. Шунинг кўнгилга тугиб, унисини бўлмаса бунисини, ёмонини билан бирга яхшисини ҳам бор-ку, деб ўзимга тасалли берган ва умид узмаган бўлур эдим. Бироқ бундай ниятим йўқ. Агар ёмон кўрсам — улар билан сўзлашмаган, мажлисдош, сирдош, суҳбатдош бўлмаган, уларнинг олдида бормаган ва: «Нима қилди, нима қўйди?» — дедимган бўлур эдим. Борди-ю, ундай қилмаган тақдиримда ҳам, буларнинг ўртасидан кўчиб кетган бўлар эдим. Буларнинг барини тузатишга ҳам, тузалишига ҳам ақлим етмайди, йўқ, сира ҳам етмайди. Нега бундай экан-а? Ахир, ё у томон, ё бу томон бўлишим керак-ку, аслида!

Мен ҳозир тирик бўлиб тирик, ўлик бўлиб ўлик эмасман. Жон ҳам бекордан бекорга чиқмас экан. Ёки дил хиралигим — шу ўлим ташвишиданми экан? Ёки ўзимнинг хафалигимданми? Ё эса бошқа бир сабабданми? Нима учун бундай — унисини ўзим ҳам билолмайман. Ҳар ҳолда сиртим соғ-у, ичим ўлиб қолибди. Жаҳлим чиқса — изза бўлолмайман, кулсам — қувончлолмайман, сўзлаган сўзларим бари ўзимники эмасдай, ҳатто ўз кулгим ҳам ўзимники эмасдай, ҳаммаси бегона, аллакимникидай ёт туюлади. Ёш, гайратли кезларимда қозоқларни яхши кўрардим, шунинг учун ҳам улардан умидим катта бўлиб, кўзим қийиб бир ёққа ташлаб кетолмасдим. Кейинроқ бориб улардан умидимни узган чоғимда эса, бундоқ қарасам, юрагимда ўзга юртга бориб, ёт кишилар билан дўст бў-

ларлик куч-қувватим, ғайратим, чўғим сўниб қолган экан. Демак, мен энди қуруқ гавдамнигина кўтариб юрган эканман. Асли ўзи бир ҳисобдан шу ҳам яхши, чунки ўлар чоғимда: «Эҳ аттанг, қанчадан-қанча кўрмаган нарсаларим қолиб кетди!» — деб ачинмай, орқа-олдингга қарамай ўласан киши.

УНИНЧИ СЎЗ

Баъзи бир одамлар худодан фарзанд сўрайди. Хўш, нима қилади худодан фарзанд сўраб? «Ўлсам ўрнимни боссин, орқамдан қуръон ўқисин, қариган чоғимда кунимга ярасин» — деб тилашади. Шундан бошқа дардлари йўқ.

Хўш, болам ўрнимни боссин, дегани нима-си? Нима, ўзингдан қолган дунё эгасиз қолади дейсанми? Орқангда қолган дунёнгнинг ғамини сен емоқчимидинг?! Бу — ўлим олди моли дунёнгни ўзгадан қизганиб айтганингми? Ёки сенинг бу дунёда ўзгага қиймайдиган ниманг бор экан шунчалик? Фарзанднинг ҳам яхши-си — яхши, ёмони — бошга битган бало бўлади. Сен худодан унинг қанақа бўлишини билиб сўрадингми? Дунёда ўзинг кўрган хор-зорлигинг, ўзинг қилган итлигинг оэмиди? Энди яна нимага фарзанд кўриб, уни ҳам расво қилишга, хор-зор қилиб ташлаб қўйишга мунча хумор бўлмасанг?

Агар орқамдан қуръон ўқисин дейдиган бўлсанг, тириклигингда одамларга яхшилик қилган бўлсанг, ким сенга қуръон ўқимайди дейсан? Борди-ю, бу дунёда ёмонликни кўп қилган бўлсанг, боланг ўқиган қуръон у дунёда сенинг жо-

нингни асраб қолармиди? Тириклигингда ўзинг учун қилмаган ишни, ўлганингдан кейин боланг қила олармиди? Эсингда бўлсин, охират учунгина фарзанд тилганинг — фарзандим унмай-ўсмай жувонмарг бўлсин, деганинг бўлади. Борди-ю, унсин-ўссин, деб ният қилган бўлсанг, хўш, қозоқларда униб-ўсиб, ота-онасиңи жабр-ситамдан қутқарадиган бола туғилганми ўзи ҳеч шу чоққача? Туғилганда ҳам ундай ўғлонни сен каби ота, сенинг халқингдай халқ, сенинг элингдай эл парвариш қилиб камолатга етказарми экан?

Агар қариган чоғимда кунимга ярасин десанг — бу ҳам шунчаки бир гап. Лекин, аввало, ўзинг қариғунча яшайсанми, йўқми — бу ёғи ҳам бор. Иккинчидан, худодан тилаб олган фарзандинг сенга меҳрибон, меросхўр бўлиб туғиладими, йўқми — буниси ҳам бор. Учинчидан, молинг бўлса сени ким асрамайди? Агар борди-ю, молинг йўқ бўлса — сени қандай қилиб рози қилиб асраши мумкин? Тилаб олган фарзандинг ҳам сенга мол топар бўлиб туғиладими, ё мол сочар бўлиб туғиладими — буниси номаълум, албатта. Хўш, ана борингки, олло таоло сенга фарзанд ҳам берди, дейлик. Сен уни ўзинг тарбия қила оласанми? Қилолмайсан. Ўзинг гуноҳ қилганинг қилган, фарзандинг қилган гуноҳларга ҳам шерик бўласан. Аявалам бор фарзандингни: «Ана уни олиб бераман, ма-на буни олиб бераман» — деб ўзинг алдайсан. Яна уни алдаганинг учун хурсанд ҳам бўласан. Лекин кейин фарзандинг ҳам ўзингга ўхшаб алдамчи бўлса — айт-чи, кимдан кўрасан? Ўзинг унга: «Фалончини бир бошлаб сўккин!» — деб ўргатасан-у, ҳақорат қилинган бечора болангни

койимоқчи бўлса, яна сен: «Қўй, унинг ўзи ўлиб юрибди, унга тегманглар!» — деб уни мазақ қиласан. Шу билан уни безори қилиб ўргатасан. Мактабга берганингда ҳам, мулланинг энг арзонини қидириб топиб, хат таниса, қув, шум бўлса бўлди-да, деб берасан. «Эхтиёт бўл, фалончининг боласи сени орқангдан сотиб кетади» — деб яна унинг қулоғини бурайсан, инсонга бўлган ишончини йўқотиб тарбиялайсан? Шуми берган таълимнинг? Яна шу болангдан қандай қилиб хайр-эҳсон кутасан?

Кейин, мол тилайсизлар. Хўш, нима қиласизлар шунча молни худодан тилаб? Аввалам бор молни худодан тиламайсизлар. Худонинг берганини эса олмайсизлар. Худо сизга меҳнат қилиб мол топгудек куч-қувват ато қилди. Бироқ, нега энди шу куч-қувватни адолат иш учун сарф қилмаймиз. Бу куч-қувватни ўз ўрнини топиб сарф қилсин деб илм берди, бунини ҳам ўқимаймиз. Ўқисак-ўргансак — уқадиган, тушунадиган ақл-фаросат берди, ким билсин, бунини қаёққа йўқотганимизни?.. Эринмай меҳнат қилса, ҳормай-толмай изланса, топган-тутганини тадбир билан харж қилса — ким бой бўлмайди дейсиз? Буларни биз керак қилмаймиз. Бор билганимиз: бировдан қўрқитиб олсак, бировдан ялиниб олсак, бировдан алдаб олсак деймиз — мана бизнинг муддаомиз!

Бу — худодан сўраш эмас. Бу — обрўсини, орини сотиб, тиланчилик, талончилик қилиш демакдир. Майли, шундай қилиб ақл топдинг, мол топдинг, бойидинг, дейлик. Энди ана шунинг бойлигинини сарф қилиб, илм топишинг керак. Бординю, ўзинг ўқий олмасанг, бола-чақанг ўқисин. Илмсиз охираат ҳам йўқ, дунё ҳам. Мен умримда

ҳеч қачон, гарчанд итлик қилиб бўлса ҳам, мол топиб, одамгарчилик йўлида сарфланган бирор-та ҳам қозоқни учратмадим: ҳаммаси ҳам молни ит азобида топади-ю, итлик қилиб айрилади. Улганида эса, азоб-уқубат, оғир меҳнат изи, қайғу-ҳасратдан бошқа ҳеч нарса ортқизиб кетмайди. Борида: «Бойман» — деб мақтанса, йўғида эса: «Менинг пешонамга ҳам илгари мол битган эди» — деб мақтанади. Ниҳоят, гадо бўлиб қолгач, хайр-садақа сўрашга, тиланчилик қилишга тушади.

У Н Б И Р И Н Ч И С У З

Шу замонда қозоқлар нима билан тиоикчилик қилишади? Менингча, икки нарса билан:

Биринчиси — ўғирлик; ўғрилар ўғирлик билан мол топиш пайида; мол эгалари бўлса чоракорлардан қисиб-қимтиб бойиш пайида, эл аёнлари эса: ундириб бераман деб даъвогарни, қутқараман, деб ўғрини ейиш билан овора. Қора хаақ бўлса: ўғрининг ўғрилигини айтиб мол топаман, ўғрига отимни бериб фойда кўраман, арзон-гаровга нарса сотиб оламан, деб ҳалак.

Иккинчиси — бузуқлар, иввогарлар ҳеч кимнинг хаёлида йўқ нарсаларни қўзғаб, бундай қилсанг бек бўласан, ундай қилсанг бой бўласан, бундай қилсанг ўч оласан, ундай қилсанг номинг чиқади, зўр аталасан, деб бели бақувватроқ одамларни йўлдан оздириш билан овора. Ким йўлдан озса, шунинг қўлтиғига сув пуркаб, охир бир кун керак бўлиб қолади, деб ўйлаб, ўз манфаатини кўзлаш билан банд.

Эл катталари бўлса иғвогарнинг сўзига учиб: «балли-балли» яхши ақл топибсан, мен сени бундай қилиб суяйман, деб бунга айтиб, мен сени ундай қилиб суяйман, деб унга айтиб, ким кўринганни алдаш, талаш билан кун ўтказди. Қора халқ бўлса: мен шунча жонман, уруғ-аймоғимиз билан сизнинг хизматингизда бўламиз, тарафингизни оламиз, сўйилингизни сўқамиз, деб ким кўпроқ берса — ўша томонга ўтиб, худога ёзиб, ўз бошини, овулини, хотин, бола-чақасини сотиш билан овора. Агар мана шу ўғрилар, муттаҳамлар, иғвогарлар орамиздан йўқолса эди, унда эл-юрт эс-ҳушини йиғиб олган, тирикчилик ғамига тушган бўларди. Бойлар молини боқиб, камбағаллар эҳтиёжини излаб, эл меҳнатга берилиб, ўз йўлини топиб олган бўларди. Аммо ҳозир бутун халқ мана шу икки бўлмағур одат билан машғул — буни ким тузатади, ким? Афсус-афсус: қасам, шарт, адолат, ор-номус, андиша каби ажойиб фазилатлардан бир йўла маҳрум бўлиб қолганимизми-а? Эҳтимол, ўғрини тийиш мумкиндир-у, аммо анови иғвогарлар, бузуқиларнинг гапига қулоқ соладиган тентак бойларни ким тияди, ким?

У Н И К К И Н Ч И С У З

...Илм ўрганишни ҳамиша давом эттираве-риш керак. Агар кимда-ким уни тўла ўрганмай туриб, шу билганим ўзимга етади, деб бор билимига қаноат ҳосил қилса — у одамни худо ургани: унинг қилган тоат-ибодати ҳам охиратда

қабул бўлмайди. Агарда кимда-ким имонининг қандай қилиб мустаҳкамланишини ва қандай қилиб заифланишини билмаса, у ҳолда ўнинг бошига салла ўраб, биродар аталиб, рўза тутиб, намоз ўқиб юриши — бари беҳуда: бу худди қалин тўламай туриб, сепини сўрагандек бир гап. Парвариш, покизалик, ростгўйлик бўлмаган жойда имон ҳам бўлмайди, чин ихлос билан ўз-ўзини парваришлаб турмайдиган, динга жони ачимайдиган кишини «имони бор» деб бўлмайди.

У Н У Ч И Н Ч И С У З

Имон деган нарсани — оллоҳ таборак ва таолонинг шак-шубҳасиз бирлиги ва мавжудлигига, пайғамбаримиз саллал-лоҳу алайҳи ва саллам орқали юборган оятларига бўйсуниб, инонмоқ, деб тушуниш керак. Имон икки турли бўлади. Биринчидан: бирор нарсага имон келтирганда, аввало, шу нарсанинг ҳақ, мавжуд эканлигига имон келтирувчининг ўзи шак-шубҳа қилмаслиги, уни ақли билан исбот қилиб бериши ва шу тушунчасида барқарор туриши лозим. Бунини имони солим деймиз. Иккинчидан: китобдан ўқиб ёки мулалалардан эшитиб имон келтирмоқ ва шу ишончда муқим турмоқ керак. Борди-ю, бироя ўлдираман деб қўрқитса ҳам ва бу йўлда бошига минг хил балони тўнкарса ҳам — кўнглига шубҳа солмай, иккинламай, имони-ишончини мустаҳкам тутмоғи лозим. Бунини имони тақлидий деймиз.

Бундай имонни саломат сақлаш учун киши довжурок, ўзига ишонган, асаблари мустаҳкам

бўлиши лозим. Энди имони солим деган кишиларимиз илмсиз бўлса, имони тақлидий деган кишиларимизнинг сўзида қарор бўлмаса: ё алдаганга, ё йўлдан оздирганга ва ёки нафс балосида бирор манфаат ахтариб, оқни қора, қорани оқ, ростни ёлғон, ёлғонни рост деб қасам ичадиган кишиларга нима дейсиз? Худой таоло бундайлардан паноҳида ўзи асрасин! Аммо юқорида баён қилганимиз икки турлидан бошқа имон йўқ — буни билиш зарур. Имонга шак келтирган бандаларни салло таоло афу этмайди ва пайғамбаримиз ҳам шафқат қилмайди, бу мумкин ҳам эмас. «Қилич устида шарт йўқ», «Худой таолонинг кечмас гуноҳи йўқ» — деган қалбаки мақолларга суянган бандаларнинг башараси қурсин!

УН ТУРТИНЧИ СЎЗ

Тирик одамнинг юракдан ҳам азия жойи борми? Бизнинг қозоқларда «юракли киши» дегани — ботир киши дегани. Улар юракнинг бундан бошқа фазилатларини тушунмайдилар. Раҳм-шафқат қилиш, меҳрибонлик, инсон фарзандини ўз бағрим деб тушуниб, уларга ҳам ўзини аягандек аяб қараш — буларнинг ҳаммаси юрак ишидир; шунингдек, ошиқлик, севги-муҳаббат ҳам юрак иши. Юракнинг маслаҳатига амал қилиб гапирилган гап ёлғон чиқмайди. Юракнинг айтганига кирмай, нафснинг буюрганини қилсанг — сўзсиз адашасан. Қозоқларнинг «юракли» деган кишиси — мақташга

унча арзимаЙди. Улар: бировнинг айтган гапига кирадиган, ваъдага вафо қиладиган, ёмондан тез юз ўгирадиган, итга ўхшаб кўч кетидан эргашавермайдиган, балки аксинча, адашган кўпнинг жиловидан ушлаб тўғри йўлга солиб юбора оладиган, гарчанд мушкул бўлса-да, адолатли ақл эътироф этган нарсага бўйсунадиган, адолатсиз ақл эътироф этган нарсага, гарчи осон бўлмаса-да, бўйсунмайдиган кишиларни ботир деб ҳисобламайдилар. Балки аксинча, улар фақат қашқир юракли кишиларнигина ботир деб тушунадилар.

Қозоқларда одам боласи ақлсизлигидан йўлдан озмайди, балки ақлли гапларни уқиб олишга зеҳни ўтмаганлигидан, ғайратсизлиги ва қарорсизлигидан йўлдан озади. Мен уларнинг кўпчилигининг бирор ишни «билмасдан қилиб қўйдим» деганларига мутлақо ишонмайман. Улар гарчанд билиб турсалар ҳам, ножўя ишларга орсизлиги, виждонсизлигидан йўл қўйишади. Ёмонликка бир берилиб кетдимиз, бас, ундан ўзини тортиб оладиган журъат қозоқларда камдан-кам бўлади. Уларнинг эл орасида: эр йигит, ботир йигит, пишиқ йигит, деган гапларига ишонмаслик керак. Улар бу сўзлар билан йигитларни бўлар-бўлмасга мақтаб, ҳовлиқтириб, йўлдан оздиришади-ю, охири нима билан тугаши ҳақида ўйлашмайди. Худога ҳам, бандасига ҳам хуш келмайдиган, ор-номусни оёқ ости қиладиган бу ишлардан ўзини соф тута олмайдиган, беҳуда мақтовларга учадиган, ўзининг қилаётган ишини ўзи сезмайдиган йигитни яхши йигит деб бўладими? Сатқан яхши йигит кетсин у! Шу ҳам одам бўлди-ю!

Менинг назаримда, ақлли киши билан ақлсиз кишини ажратиб турадиган битта нарса бор.

Аявалам бор бандаси яратилгандан кейин, дунёдаги мавжуд нарсаларга қизиқмай иложи йўқ. Худди ана шу пайт унинг умрида энг қизиқ даври бўлиб эсида қолади. Шунда ақлли одам келгусида нафи тегадиган бир ишга меҳр қўйиб, ихлос билан ёпишар экан-у, бир кун унинг ана шу қизиққан нарсаси ўзининг севган касбига айланиб, кунига яраб, кўз кўрадиган, қулоқ эшитадиган, кўнгил севадиган бўларкан. Ниҳоят, шундай ўтган умрнинг ўкинчи ҳам бўлмас экан.

Ақлсиз киши нимаики кўрса — шунга ҳавас қилиб ва уларнинг бирортасини ҳам бошини туютмай, не-не тиллага топилмайдиган умрини ит азобида хор-зорлик билан ўтказиб юборар экан-у, кейинги ўкинчидан фойда чиқмас экан. У одам ўзини ёшлигида, бу ҳунар бўлмаса, у ҳунар, деб ўзини ҳар ишга қодир сезиб, у шохдан бу шохга учиб-қўниб, гўё ёшлиги абадий тураверадигандай, белининг қуввати, кўзининг нури кетиб қаримайдигандай кўринаркан-у, вақти келиб, тушуниб, бирор ишнинг бошини ушлайман, деганда, ёши ўтиб, кучи кетиб, қўлидан ҳеч нарса келмай қолар экан.

Кейин ҳар нарсага бир қизиқиш масаласи. Агар бирор нарсага қизиқсанг — бора-бора уни севиб қоларкансан, киши. Бир нарсани севишнинг ўзи ҳам бир дард бўларкан. Ана шу севган ишингга, касбингга етай-етай деб турганингда, одамда қандайдир бир мастлик, мағрурлик пай-

до бўларкан. Маълумки, ҳар қандай мастлик кишининг айбини кўпроқ юзага чиқарар, кўзларини шира бостирад, мағрурлантириб юборар экан. Ана шундай пайтда эслик одам эсини йўқотиб қўймай, ақли-ҳушини бир жойга йиғиб олиб, ўз касби-корининг этагидан маҳкам ушлар экан. Эссиз, овсар кишилар эса боши айланиб, кўзи тиниб, босар-турар жойини билмай, ҳовлиқиб, бош яланг, эгар-тўқимсиз отини қамчилайверар экан — мен шуни кўрдим.

Агарда сен ҳам ақлли кишиларнинг сафида бўлгинг келса, ҳар куни бир марта, ё ҳафтада бир марта, ҳеч бўлмаса ойида бир марта ўзингга ўзинг ҳисоб бер! Ўтган умрингни қандай ўтказибсан: на илмга, на жамиятга ва на ўзингга фойдали бирор иш қилибсанми? Ё эса қандай қилиб ўтказганлигингни ўзинг ҳам сезмай қолибсанми?

УН ОЛТИНЧИ СУЗ

Қозоқлар: қилиб юрган бандачилигимни ҳудой таоло хуш кўрадим, йўқми, деб ўйламайди. Фақат элу юрт нима қилса — биз ҳам шунини қилиб, йиқилиб-сурилиб, ётиб-туриб юраверсак бас, деб ўйлайди. Савдогар ўз насия пулларини сўраб келганда баъзи бир одамлар кўзларини лўқ қилиб: «Борим шу, хўп десанг ола қол, бўлмаса йўқ нарсани сенга қаердан йўндириб бераман?» — дейишарди. Худди шунга ўхшаб, булар ҳам олло таолони баъзан шундай савдогарга ўхшатмоқчи бўлишади. Бирор нарсага ихлос қўйиб, фикр юритиб, машқ қилиб ўрганишмайди. «Билганим шу, қариганимда қандай қилиб

ўрганай»— дейди. «Менга ўқимадинг деб айтишмаса ҳам бўларди, тилим айланмаса нима қилай»— дейишади. Нима, уларнинг тили ўзга халқларнинг тилидан бошқача қилиб яратилганми?

УН ЕТТИНЧИ СУЗ

Бир кун Ғайрат, Ақл, Юрак учаласи ҳар қайсиси ўз ҳунарини мақтаб, айтишиб, тортишиб қолишибди-ю, Илмнинг олдига келиб, ундан ҳакамлик қилишни сўрашибди.

Шунда биринчи бўлиб Ғайрат сўзлабди:

— Эй Илм,— дебди у,— ахир ўзинг биласан, дунёда ҳеч бир нарсa йўқки, у менинг иштирокимсиз камол топсин. Аввало, мана, сенинг ўзингни билиш ҳам, эринмай, сабот ва матонат билан излаб, ўрганиб, яна уни ўз ўрнида ишлатиш ҳам — менинг ишим. Хар кунни ўз вақтида тоат-ибодатни канда қилмай ўрнига қўйиш ҳам — менинг ишим. Ўзингга маълумки, дунёда ҳар ким ўзига лойиқ ҳунар ўрганиши, мол топиши, обрў қозониши, мансаб эгаллаши керак — буларнинг ҳаммаси бемеҳнат бунёдга келмайди. Ўринсиз, бўлар-бўлмас ишларга кўнгиш қўйдирмай, инсонни соф сақлайдиган, уни гуноҳкорликдан, жоҳилликдан, шайтоннинг гапига кириб, нафс балосига гирфтор бўлишликдан сақлайдиган, адашган бандаларни тўғри йўлга солиб юборадиган ҳам — мен эмасми, ахир? Шундай бўлгандан кейин, Ақл билан Юрак нега мен билан масала талашади?— дебди.

Шунда Ақл айтибди:

— На бу дунёда ва на у дунёда нимаки фойдали, нимаки зарарли бўлса — биладиган бир менман. Сенинг сўзингни уқадиган ҳам мен. Менсиз инсон на ўз фойдасини билади ва на ўз зараридан қочиб қутула олади. Ҳатто Илмни ҳам ўқиб ўргана олмайди. Шундай бўлгандан сўнг, бу иккаласи мен билан нега ёғишланишиди? Мен бўлмасам бу иккаласининг кўлидан нима иш келади? — дебди.

Ниҳоят, Юракка навбат келибди ва у шундай дебди:

— Мен инсон танасининг подшосиман, қон мендан тарайди, жон менда макон қуради, менсиз ҳаёт йўқ. — дебди у. — Иссиқ уйда, юмшоқ тўшакда ётган тўқ бир одамни: оч-яланғоч, тўшаксиз совқотиб юрган камбағални ҳоли нима кечди экан, деб ўйлантириб, уни у ёнидан бу ёнига ағнатадиган, уйқусини қочириб, жонини ачитадиган ҳам — менман. Катталарга нисбатан ҳурмат-иззат, кичикларга нисбатан меҳр-шафқат қилдирадиган ҳам — менман. Бироқ инсон мени ҳамма вақт ҳам соф сақлай олмайди. Охир бир кун хор қилади. Агар мен тоза бўлсам, инсон боласини олаламаган бўлур эдим: яхшисини яхшиликка етказадиган ҳам — мен, ёмонининг таъзирини берадиган ҳам — мен. Адолат, инсоф, ор-номус, раҳм-шафқат, меҳрибончилик каби нарсаларнинг ҳаммаси мендан чиқади. Менсиз буларнинг кўрган куни — кунми? Шундай бўлгандан кейин, бу иккаласи мен билан яна қандай қилиб масала талашинишиди? — дебди.

Шунда Илм учаласининг гапини бафуржанинглаб олиб, учаласига шундай дебди:

— Эй Ғайрат, сенинг айтган гапларингнинг

ҳаммаси тўғри. Ҳатто у айтгаларингдан бошқа ҳунарларингнинг борлиги ҳам рост, шунингдек, уларнинг сенсиз ҳеч эканлиги ҳам тўғри. Аммо шу билан бирга, куч-қувватингга яраша қаттиқчилигинг ҳам бор. Кўпгина фойданг билан бирга, зараринг ҳам йўқ эмас. Баъзан яхшиликка, баъзан эса ёмонликка маҳкам ёпишиб оласан — мана шунинг ёмон!

Сўнг Ақлга айтибди:

— Эй Ақл! Сенинг айтган гапларинг ҳам — ҳаммаси тўғри. Сенинг иштирокингсиз ҳеч нарсанинг бўлмаслиги ҳам рост. Яратган тангри таолони ҳам сен танитасан, мавжуд ҳар икки дунёнинг кори-қолини ҳам сен биласан. Бундан ташқари ҳам сенинг қўлингдан кўп нарсалар келади: турли амал, ҳийла-найрангларнинг бари сендан чиқади; яхшининг ҳам, ёмоннинг ҳам таянгани — сенсан. Сен иккаласига ҳам бирдек хизмат қиласан, истаганини топиб берасан — мана шу одатинг ёмон! — деб сўзини давом эттирибди Илм. — Энди мен учалангнинг бошингни қўшиб, иттифоқларингни келиштириб қўйишим керак. Бу ишда йўл-йўриқ кўрсатадиган бошлиқ Юрак бўлса яхши бўлади. Чунки, Ақл, сенинг ножўя томонларинг кўп, шу сабабдан Юрак сен етаклаган томонга қараб юравермайди: яхши йўлга бошласанг — жон-дилидан юради, ҳатто хурсанд ҳам бўлади; ёмон йўлга бошласанг — сендан жирканади, айтганингга юрмайди, балки кўкракдан ҳайдаб чиқаради.

Сўнггра Илм яна Ғайратга айтибди:

— Эй Ғайрат! Сенинг ҳам куч-қувватинг жуда кўп. Лекин Юрак бош бўлса, сени ҳам ўз эркингга қўймайди. Уни фақат ўринли ишларгагина сафарбар қилади. Ўринсиз нарсаларга-

чи — қўл урдирмайди. Менинг гапимга кириб, учовлон бирга бош қўшинглар, тинч-тотув яшанглар ва бамаслаҳат иш кўринглар! — деб маслаҳат берибди Илм. — Агар учалангиздаги хусусиятлар бирикиб, бир одам бўлсаларингиз — у ҳолда сизнинг босган изингизни табар-рук қилиб кўзга суртса бўлади. Борди-ю, учовингиз ола бўлсангиз, бир келишимга келиша олмасангиз — у ҳолда мен фақат Юракнинг та-рафинигина ёқлайман. Чунки китобларда: одам-гарчилик кишининг қалбида бўлади, қалбингни пок сақла, дейилган...

УН САККИЗИНЧИ СЎЗ

Инсон фарзанди ўз усти-бошини йиртиқсиз-ямоқсиз, тоза, сипо қилиб кийиниб юргани маъ-қул. Лекин ўз давлатидан ортиқ кийиниб, кери-либ, ёки ҳаддан ташқари ўзига эб бериб юр-моқлик — бу олифтагарчиликдан бошқа нарса эмас.

Олифтанинг икки турли қилиғи бўлади: би-ри — афти-башараси, қош-қовоғига оро бериб, соқол-мўйловини қиртишлаб, кўкрагини кериб, юриш-туришини ўзгартириб, ясама савлат тў-киб юради; иккинчиси эса — «е тўним е, ич тў-ним ич» дегандек, кийган тўнини, минган отини кўз-кўз қилиб, шу орқали ўзини сипо, бой-ба-давлат йигит қилиб кўрсатиш, ўзидан юқори-роқ кишилар олдида эътибор қозониш, тенгқурла-рининг ҳавасини келтириб, ҳасад қилдириш, ўзидан пастроқдагиларнинг эса: «Эҳ эсиз-эсиз дунё, мана бу йигитнинг отидай от миниб, тўнидай тўн кийиб юрганларнинг ҳам армо-ни бормикан!» — дегизиш учун шундай қилиб юради.

Бунинг ҳаммаси — камоли масхарабозлик ва аҳмоқликдир. Аввало одам бунинг кетига бир тушмасин, тушгандан кейин унинг қайтиб одам бўлиши қийин.

«Одобни кимдан ўргандинг? Беодобдан ўргандим!» — дегандек, камина олифтагарчиликни ўзига касб қилган бундай кишиларни ёқтирмайди. Зотан, инсон фарзанди бир-биридан кийим-боши билан эмас, балки аксинча, ақли, фазилати, илм-хунари, ор-номуси билан фарқ қилади. Бундан бошқа нарсалар билан, мен фалончидан ортиқман, дейиш — бу аҳмоқликдир.

У Н Т У Қ К И З И Н Ч И С Ў З

Одам онадан ақлли бўлиб туғилмайди: балки туғилгандан кейин, дунёда нима яхши, нима ёмон эканлигини эшитиб, кўриб, ушлаб, топиб, зеҳн қўйиб билади. Кимки, дунёда кўпни кўрса, кўп нарса эшитса — ана шу одам билимдон бўлади. Инсон учун фақат ақлли бўлишнинг ўзи камлик қилади. Агар у ақлли кишилардан эшитган, билган, кўрган нарсаларини амалда қилса, ёмон нарсалардан ўзини сақласа — шундагина у ақлли, қўлидан иш келадиган, киройи одам десанг арзийдиган бўлади. Агар эшитган гапларини тушунмаса-ю қайта сўраб, уқиб олмаса, ёки бу гапларнинг қанчалик рост эканлигига кўзи етиб турса-да, эшикдан чиқиши билан эшитган гаплари у қулоғидан кириб, бу қулоғидан чиқиб кетса — бундай одамларга гап гапириб жонни койитиш керак эмас! Бир донишманд: «Гапни гапир уққанга, жонни жонга суққанга. Гапни айтиб нетарсан, гап уқмас гум-

роҳларга? Чунки бундайларга гап гапирогандан кўра, гапирмаган маъқул!»—деган экан. Шунга ўхшаб, гапни уққанга гапирган маъқул.

ПИГИРМАНЧИ СУЗ

Тақдирнинг ҳақ эканини биласизлар, у — ўзгармасдир. Инсон табиатида бир толикиш, зориқиш, зерикиш, кўнгил совиш деган нарсa бор. Лекин бу хусусиятни инсоннинг ўзи кашф этган эмас, балки у инсон билан бирга яратилган нарсa. Одам унга бир бўй берса — қутулиши қийин бўлади. Сен уни қанча ғайрат қилиб, ўзингдан силкиб ташлаб кетмагин, барибир ундан қутула олмайсан: у сенга яна қайта келиб ёпишаверади. Дунёда ҳеч ақли-ҳуши жойида бўлган одамнинг ками-кўстсиз, ташвишсиз ўтгани бормикин? Емоқ-ичмоқ ҳам, ўйин-кулгидан ҳам, тўй-тамошалардан ҳам, манманлик, мақтанчоқлик ва олифтагарчиликдан ҳам зерикади, кўнгли қолади. Ҳаммасидан айб топади, қарорсизлигини билади ва бурунгисидан ҳам кўнгли совий бошлайди. Дунё бир қолипда турмаганидек, одамнинг куч-қуввати, умри ҳам бир маромда, бир қолипда турмайди. Дунёда нимаики мавжуд — олло таоло уларга ҳам бир маромда турмоқликни ато қилган эмас. Шундай бўлгандан кейин, қандай қилиб энди кўнгил бир қолипда турсин?

Бироқ бу зерикиш ҳаммада ҳам баб-баравар бўлавермайди; балки ҳаётга қизиқадиган, кўпни кўрган, ҳамма нарсанинг аччиқ-чучугини тотган ва унда ҳеч қандай маъно йўқлигини билган, ҳамда шунга ақли етадиган одамларгина тирик-

чиликдан зерикади. Агар шундай бўлса, аҳмоқлик, бегамлик ҳам ғанимат бир нарсa эканми деб қолдим?

ИЙГИРМА БИРИНЧИ СЎЗ

Инсон озми-кўпми мақтанчоқлик одатидан ҳоли бўлиши қийин. Мен ўша мақтанчоқлик одатининг икки тури мавжудлигини пайқадим. Менингча, биттасини — катталик, иккинчисини — мақтанчоқлик деса бўлади.

Биринчи каттаконлик — бу одамлар ичида ўзини-ўзи баобрў деб ҳисоблашликдир. Яъни: нодон, енгил, мақтанчоқ, одобсиз, орсиз, беқарор, бебурд, тиламчи, ғийбатчи, ёлғончи аталмаслик ва бу ярамас фазилатлардан ўзини эҳтиёт тутиб, уни ўзига ор билиб, ундай нарсалардан ўзини бегона санамоқликдир. Бу — ақлилар, орлилар одатидир. Бундай кишилар: ўзимни яхши демасалар, демасин, бироқ ёмон аталмасам кошки эди, деб ташвиш тортади.

Иккинчи мақтанчоқлик — бу одамлар ичида қандай қилиб бўлса ҳам ном чиқаришга уриниш, нима деса ҳам — десин, ишқилиб, десин, демокликдир: истасин бой десин, истасин ботир десин, истасин қув, пишиқ десин, ҳар қалай нима деса ҳам мудом «десин» деб куйиб-пишиб юриб, «демасин» деган сўзни унутиб қўйишликдир. Унутмоқ бу ёққа турсин, ҳатто у сўзнинг керак эканини писанд ҳам қилмайди. Бундай мақтанчоқларнинг ўзи уч турли бўлади. Биринчиси — ётга мақталсам, дейди. Бу нодонлик албатта, лекин шундай бўлса ҳам — одамгарчилик. Иккин-

чиси — ўз элимга мақталсам экан, дейди. Бу ҳам бориб турган нодонлиг-у, аммо одамгарчилиги йўқ одамнинг гапи. Учинчиси — бу эса ўз овулимда ё бўлмаса, ақалли ўз уйимда мақталсам экан, дейди. Бундай дейиш — бориб турган нодонлик бўлиши билан бирга, умуман одамгарчиликдан ҳам эмасдир.

Ётга мақталсам деган одам, элим мақтаса экан, дейди. Элимга мақталсам экан, деган одам, ошна-оғайниларим мақтаса экан, дейди. Энди, ошна-оғайнилари ўртасида мақталишни излаган одам — бу ўзини-ўзи мақтагани билан баб-баравардир.

ЙИГИРМА ИККИНЧИ СУЗ

Шу кунларда мен қозоқлар ичида кимни яхши кўрсам экан, кимни қадрласам экан, деб ўйладим.

Бойларни қадрласаммикин? Бирок ундай десам, бу элда тузуккина бой ҳам йўқ. Бор бўлса — у ўз бошига ва ўз бойлигига ўзи хўжайинлик қилмасмиди? Бирорта бой йўқки, ҳозир у ўз молига ўзи эга бўлсин. Баъзи бир бойлар бировлар билан тиллашиб, ўзининг ёнини олдириш учун юз кишига ялиниб-ёлвориб, топган-тутганини уларга улашиб юришибди. Улар ўйлайдики, ялинтириб бердим, деб. Йўқ, бу аҳмоқликдир. Аксинча, улар ўзлари ялиниб бериб юрибди. Бу хайри-аҳсон ҳам, хотамлик ҳам эмас. Балки фақат ўз эли билан ўзи низолашиб, текинхўрларга қўйинини очиб, мол-дунёсини бекорга сочишликдир. Баъзи бир бойлар: эл аёп-

лари эса бир-бири билан келиша олмагач, дов-жанжаллар кўпайиб кетиб, ана шуларни муро-сага келтирганларга чор-ночор мол-дунёсини сочиб юрибди.

Мирзаларни¹ қадрлай, десам, шу кунларда эл ичида битта ҳам ҳақиқий мирза йўқ. Бекордан-бекорга мол-дунё сочадиган мирза итдан ҳам кўп. Баъзилари фойда кўраман деб мирза бўлиб юришибди, баъзилари — ўлганининг кунидан...

Бўлислар билан бийларни ҳурмат қилай десам, шу кунларда элда худо берган бўлислик билан бийлик ҳам йўқ. Сотиб, бош уриб, ялиниб олган бўлислик билан бийликда эса — хосият бўладими?

Зўравонларни ҳурмат қилай, қадрлай десам, ёмонликка келганда — элнинг бари ҳам зўравон, яхшиликка келганда-чи — элдан биронта ҳам зўравон тополмайсан киши.

Ақлли-ҳушли, адолатли, ор-номусли, инсоф-ли кишиларни топиб қадрлай десам — бундай кишилар эл ичида йўқ. Қувлик, шумлик, ҳаром-лик, инсофсизлик, амалпарастликка келганда-чи — одамларнинг ҳаммаси эслик бўлиб кетади.

Ғариб-ғуроболарнинг бошини силаб, ҳурмат қилай десам, у ҳам элда камдан-кам. Ётган туяни-ки эплаб мина олмагандан кейин — нима кераги бор бундай мўминликни? Агар, энди, эплаб мина оладиган бўлса — бундай ғариб эплаб ғайирлик ҳам қила олади.

Энди қувлар билан шумлар қолди. Ҳаммага аёнки: бундай одамлар бировларни алдамаса, бировларга алданмаса ва шумлик қилмаса — тура олмайди.

¹ Бу ерда амалдор маъносига

Хўш, энди кимни яхши кўрай, кимнинг манфаатини ўйлаб, тилагини тилай? Чунки бундан бошқа илож йўқ, албатта! Рост шундай экан, «Қул ўлмас, ризқи камимас» — дегандек, ўзининг ўлмас тирикчилигини қилиб, еб тўймай, кийиб ёлчимай, ўғри-муттаҳамларга, золимлар ва қувларга ем бўлиб, хор-зор бўлиб юрган чин маънодаги мўминларнинг манфаатини кўзлаб, тилагини тиламай иложим йўқ. Шундан бошқа чора топа олмадим.

ИИГИРМА УЧИНЧИ СЎЗ

Бизнинг қозоқларни ўнгдирмай юрган бир қувонч, юпанч деган нарсалар бор. Улар эл ичида бир ёмонни кўришса, ёки ўзи қилмаган қилиқни қилаётган бошқа бировни кўришса — ўлгудек қувонади ва: «Худойим бизни фалончидай бўлишдан сақласин! Шу ҳам ўзини дунёда одамман деб бош кўтариб юрибди-да. Унга қараганда бизлар обрўлимиз-ку, унга қараганда бизлар одаммиз-ку?» — дейишади. Унга олло таоло айтибдмики: «Сен ишқилиб фалончидан тузук бўлсанг бўлгани» — деб? Ё билимдонлар айтибдмики: «Агар сендан ҳам ёмон кишилар топилса, сен у ёмонларнинг қаторига кирмайсан» — деб? Наҳотки яхши турганда, ёмондан ибрат олинса? Ибратни яхшидан олган яхши-ку, ахир!

Масалан, дейлик: юз от пойгага қўшилса-ю, бир от пойгада ўзиб чиқса, ўша пойгада ўзиб чиққан кишидан: олдингда неча от бор эди, деб сўрайди-ку! Орқангда неча от бор эди, деб сўрашнинг нима қизиги бор? Мен беш отдан, ё

ун отдан илгари эдим, деган сўзнинг нимаси қувонч?

Яна улар: «Елғиз менми, эл-юртнинг ҳаммаси шундай қилиб юрибди-ку!— дейди.— Кўпга келган улуг тўй, кўп нима бўлса, биз ҳам шу-да»— деган сўзларни ўзларига юпанч қилишди. Наҳот унга худой таоло: «Ишқилиб кўпчиликдан қолмасанг бас, кўпчиликка қаҳрим йўқ, кўпчиликни тизгинлаб олишим қийин»— деб айтган бўлса? Ахир ҳамма бирдек илмли бўлмайди-ку? Ёки у бир одамдангина таркалибди-ми? Илм-хунар кўпчиликдан тарқаладими? Ёки бир одамданми? Кўпчилик озор чекмайдими? Масалан, бир уйли жон тугал касал бўлиб қолгани енгил тегадими, ёки ярими касал бўлиб қолганими? Наҳотки кўпчилик йўл билмай адашиб қолганда, йўл биладиган бир одамнинг кераги йўқ бўлса? Ёки кўп йўловчининг оти ҳоригани яхшими, ё яримисининг оти ҳориганими? Агар ют келса, эл-у юртнинг ҳаммаси ютагани яхшими, ё ярмиси ютаб, ярмиси омон қолгани яхшими?.. Хуш, мана шу кўп аҳмоқнинг бир аҳмоққа нимаси юпанч?

Уруғ-аймоғимиз билан ўзи ҳаммамизнинг оғзимиз шунақа сассиқ, деб важ қилган ёмон куёв қаерда қайлиғини тинчита олибди экан шунчалик? Ёки қайси бечора қайлиқ ҳеч замонда: бўлмаса сен ҳам ўшаларга ўхшаб оғзингни саситиб юравер, деб розилик берибди?

ИИГИРМА ТУРТИНЧИ СЎЗ

Дунёда икки минг миллиондан ортиқ халқ бор. Жумладан икки миллиони қozoқлар. Биз-

нинг қозоқларнинг дўстлиги, душманлиги, мақтанчоқлиги, зўрлиги, мол топиши, ҳунар ўрганиши, юрт-эл таниши дунёда ҳеч бир халқникига ўхшамайди. Биз доимо бир-биримиз билан ёвлашиб, бир-биримизнинг молимизни ўғирлаб, бир-биримизнинг қилмиш-қидирмишларимизни киприк қоқдирмай пойлаганимиз-пойлаган. Дунёда уч миллиондан ортиқ халқи бор шаҳар ҳам бор. Дунёни уч марта айланиб чиққан сайёҳлар-ку тўлиб ётибди. Шундай қилиб, наҳот биз ўла-ўлғунимизча ер юзидаги барча халқлар ўртасида энг хори бўлиб, бир-биримиз билан довлашиб, ёвлашиб, пойлашиб ўтамиз? Ё эса бизлар ҳам ўғрилиқ, муттаҳамликни бас қилиб, одам бўлиб, ер кўриб, эл кўриб, мол-дунёни ҳалоллик билан орттириб, тинч-тотув кун кечирадиган замон келармикин? Ҳай, қайдам?.. Юз молга икки юз одам кўз тикиб юрган бир кезде бир-бирларини қуритмай ё ўзи қуримай тинч топишармикин?

ЙИГИРМА БЕШИНЧИ СЎЗ

Болаларимизни ўқитиш керак, аммо туркийни танийдиган, кўлидан бир иш келадиган, кировий ўқигандан кейин, росмана одам бўладиган даражада ўқитиш керак. Аммо лекин бу жойлар дорул харобдир. Бунинг учун ўқийдиган бола бечора аввало мол-дунё топиши ва шундан сўнггина араб, форс тиллари билан шуғулланиши керак. Қорни оч кишининг бошида ақл, кўкрагида илмга иштиёқ бўлади, дейсизми? Ёб-ичишга мол-дунё бўлмаса, ошна-оғайнининг ўртасига низо тушади — уларни ҳар турли балоларга: ўғирликка, зўрликка, қувликка, шумликка ду-

чор қилади. Мол топса — қорни тўяди. Шундан кейингина илм-ҳунарга эҳтиёж туғилади. Қорни тўқ бўлсагина, илм ўрганайин, ё эса ўғил-қизимга ўргатайин, деб унинг кетига тушади. Русларнинг илмини ўрганиш, ўқиш керак. Ҳикмат ҳам, илм-ҳунар ҳам, билим ҳам, мол ҳам — ҳаммаси русларда. Уларнинг зараридан овлоқ, фойдасига шерик бўлиш учун ҳам тилини, илмини, билимини ўрганишимиз керак. Чунки, улар дунёнинг тилини билади. Сен уларнинг тилини билсанг, қалб кўзинг очилади. Уларнинг тилини, илмини билган киши руслар билан тенг ҳуқуқлик даъвосини қила олади, уларнинг олдида ор-номусини сотиб ялинмайди. Тил билмаган подон қандай қилиб уларга яхши кўринсам экан, деб ким елкасига қоқиб қўйса—шунга ота-онасини ҳам, ошна-оғайнисини ҳам, эл-юртини ҳам, динини ҳам, одамгарчилигини ҳам сотади. Фақат рус майори кулса бас, деб ўзининг обрўси кетганига ҳам парво қилмайди. Русларнинг илм-хунари — дунёни билишнинг калитидир, уни билган одамга дунё арзонроқ тушади. Бироқ шу кунларда боласига русча ўргатган одамлар ўғлининг илми билан тағин ҳам қозоқларни алдаш пғйига тушишган. Йўқ, асло бундай ёмон ният қилиш керак эмас. Балки аксинча, мол-дунёни ҳалоллик билан топишни ўргатишимиз ва бошқалар ҳам биздан шундай ибрат олсин, дейишимиз керак. Ана шундагина биз русларнинг баъзи бир қонунсиз зўрликларига йўл қўймаган бўлур эдик. Илм ўрганганда ҳам қозоқларга ғамхўр бўлай деб, бизлар ҳам элу юрт бўлиб, одамлардек тинч-тотув яшайлик, деб ният қилиб ўрганиш керак. Ҳозирча, русча ўқиган қозоқ болалари орасидан тузукроқ чиққанлари

кам. Чунки уларни ота-оналари, ошна-оғайни-
лари йўлдан урмоқдалар. Лекин шундай бўлса
ҳам улар анов ўқимаган қозоқ болаларига қара-
ганча анча дуруст, ҳар ҳолда уларга гап уқдир-
са бўлади. Ўзига тузук, бой-бадавлат оилалар-
нинг болалари кўп ўқишмайди. Аксинча, гадо
болаларини хор қилиб, руслар қўлига топшири-
шиб қўйишди. Улар бундан бошқа қаерга ҳам
борсин энди? Бундан ташқари, баъзи бир қо-
зоқлар ошна-оғайнилари билан аразлашиб қол-
са: «Сенинг зўрлигингга чидаб юргунча, бо-
ламни солдатликка бериб, бошимга соч, оғзимга
мўйлов қўйиб кетмасамми!»— дейишар эди.
Мана шундай бемаъни гапларни худодан кўрқ-
май, бандадан уялмай гапирадиган қозоқлар-
нинг болалари ўқиб ким бўларди дейсиз? Би-
рор нарсани ортиқроқ ўрганиб қойил қилар дей-
сизми? Ўрганганда ҳам ҳаммаси юзаки ўргана-
ди, қунт қилиб ўқийдиган қозоқ боласи йўқ ҳо-
зирча. Ота-онаси ўғлини халқ пулига зўрға ўқи-
тади-ю, ўз ёнидан пул сарф қилиб бўпти! Хақи-
қатини айтсам, ўғлингга хотин олиб берма,
энчисини берма, балки бутун мол-дунёнгни сарф
қилиб бўлса ҳам, русларнинг илмини ўқит! Ме-
нинг бу айтган гапларим, кўрсатган йўлим —
мол аяйдиган гаплар эмас! Худодан қўоқ, бан-
дадан уял, болам одам бўлсин десанг — ўқит!
Аммо ҳеч мол-дунёнгни аяма! Бўлмаса у ҳам
бир нодон қозоқ бўлиб қолгандан сўнг — на
сенга, на ўзига ва на халққа роҳат кўрсатади.

ИИГИРМА ОЛТИНЧИ СЎЗ

Бизнинг қозоқлар пойгага қўшган оти олдин-
да келса, курашга туширган полвони йиқитса,

учурган куши ов олса, югуртган ити ўзганинг итидан илгари бориб ов тутса ер-кўкка сиғмай қувонишади. Билмадим, бундан ўзга ҳам қувончи борми экан уларнинг? Ҳай, қайдам, йўқ бўлса керак! Айтингчи, шу ҳайвондан ҳайвоннинг ўзгани, ё эса бир одам иккинчи одамин кўрашда йиқитганининг нима қизиғи бор? Ҳолбуки, йиқитган ҳам, йиқилган ҳам, олган-олдирган ҳам — унинг на ака-укасию ва на қариндош-уруғи бўлади... Бу нарсаларнинг ҳаммаси қозоқларнинг ўз-ўэлари билан душманлиги, тугмадай нарсани туядай қилиб кўрсатиб, бир-бирлари устидан мазақ қилиб кулишдан, уларни изза қилишдан бошқа нарса эмас. Бировни изза қилиш эса ҳаром, рўзғорга зарар, ақилга сиғмайдиган нарсадир. Шундай экан, ҳайронман, бировни изза қилмоқнинг нимаси давлат-у, нимасига қувонишар экан-а? Ё эса мағлуб бўлган томон нимасига шунча изза бўлиб, қора ерга кириб кетгудек бўлиб қоларкин-а?

Чопқир от баъзан у элда, баъзан бу элда бўлаверадиган нарса. Шунингдек, учкур қирон ҳам, югурик ов ити ҳам баъзан у одамнинг қўлида, баъзан бу одамнинг қўлида бўлади. Кучли йигит ҳам доимо бир элдан чиқаверади деб ўйлайсизми? Бундай йигитлар ҳам баъзан у элда, баъзан бу элда туғилади. Буларнинг ҳаммасини одам ўз эрки билан ясамайди. Бир марта пойгада ўзиб чиққан от, йиқитган йигит доимо шундай бўлиб қолавермайди-ку, ахир. Энди шуларни билиб турса ҳам, бу одамлар гуё бир айби очилиб қолгандай, нимасига шунча уялишар, изза бўлишар экан-а?

Энди сиз бу гаплардан шундай хулоса чиқариб олсангиз бўлади: қувонмас нарсаларга но-

дон одамлар қувонишади, яна қувонишганда ҳам босар-тусар жойини, нима айтиб, нима қўйганини ўзлари ҳам билмай, ақлидан озиб, мағрурланиб кетишади. Яна бундай одамлар уялмаслиги керак бўлган нарсадан уялишиб, уялиши лозим бўлган нарсадан уялишмайди. Буларнинг бари нодонлик ва аҳмоқликнинг асаридир, албатта. Сен уларга бу гапларни айтсанг, баъзилари бўйинини эгиб, «рост, рост» деб гап уқишган бўлишади. Бироқ сен бунга инонма. Эрта-индин у ҳам ҳалиги гап уқмасларнинг бири бўлиб кетади. Гарчанд шу гапларнинг рост эканлигига кўзи етиб, кўнгли ишониб турса ҳам, худди ҳайвонга ўхшаб, аввалги тушунчасидан ўзини тўхтатолмайди ва ҳеч ким унга гап ўқдиrolмайди. Қозоқ қандай бўлмасин ёмон ишни бир касб этдими, у бу одатидан ё ўлардай қўоқанда, ё эса ўлганда қайтади. Бўлмаса, ўз ақли билан. менинг бу ишим чакки экан, деб ўз билгича қайтган қозоқни топиш жуда қийин.

ИГИРМА ЕТТИНЧИ СЎЗ

(СУҚРОТ ФАЙЛАСУФДАН)

Бу Суқротнинг оллоҳ тобарак ва таолонинг бандаларига юборган амри-фармонларига сўзсиз бўйсунмоқ юзасидан шогирди Арастуға айтган сўзи. У худоға бандачилик қилгувчилар устидан кулгувчи эди. Бир куни Суқрот ундан шундай деб сўрабди:

— Эй, Арасту, дунёда ҳеч бир одам бормики, у ўз ҳунари ва қилган ишлари билан тахсинга сазовор бўлсин?

— Тўлиб ётибди бундай одамлар, ҳазратим,— деб жавоб берибди Арасту.

— Қани бўлмаса, шулардан биттасининг отини ата-чи?— деб сўрабди яна Сукрот ундан.

— Гомернинг шоирлигига, Софоклнинг фожиасига, Зевснинг рассомлигига таҳсинлар ўқисанг арзийди,— дебди Арасту ва яна шунга ўхшаган бир нечта ҳунари билан оламга машҳур бўлган кишиларни айтибди.

— Ундай бўлса сен кимга кўпроқ таҳсин ўқийсан: жонсиз, ақли-ҳушсиз, қуруқ тананинг шаклини чизадиган рассомгами, ё эса одамга ҳам жон, ҳам ақл-идрок ато қилиб яратгувчи олий руҳгами?

— Мен кейингисига кўпроқ таҳсин ўқийман,— дебди Арасту,— бироқ, у шунчаки яратмай, аввали азалда билиб яратган бўлса.

— Бунинг маъқул. Энди сенга яна бир савол. Дунёда фойдали нарсаси кўп: бирининг фойдаси ошкора кўриниб, билиниб туради, иккинчисиники эса — билинмайди. Шуларнинг қайси бирини ҳикмат деб биласан?— деб сўрабди Сукрот.

— Албатта ошкора манфаат келтирганини,— деб жавоб берибди шогирди.

— Баракалла, агар ундай бўлса, худой таоло бандасини яратганда кўп ўйлаб, унга беш муча ато қилган, лекин буларнинг қайси бири фойда, қайси бири зарар келтиришидан кўра ҳам кўпроқ, уларнинг зарурлигини ўйлаб ато қилгани— бу ҳаммага маълум ва машҳур-ку. Мана, масалан, кўрсин деб аввало кўз берибди. Борди-ю, кўзимиз йўқ бўлса, унда биз дунёнинг гўзаллигидан қандай қилиб лаззатланардик? Яна бу мучамиз ғоят нозик бўлганлигидан, вақтида очиб, вақтида ёпиб турсин учун қовоқ ато қилибди. Чанг-тўзондан сақласин учун — киприк, пешона терини кўзга туширмаслик учун қош берибди. Қулоғи-

миз бўлмаса тақир-туқур товушни қандай қилиб эшитар эдик, қандай қилиб мусиқанинг гўзаллигидан баҳра олардик? Борди-ю, бурнимиз бўлмаса — биз дунёдаги хушбўй, муаттар ҳидларга ошиқ бўла олмаган ва ёмон ҳидларни фарқ қила олмаган бўлур эдик. Оғзимиз, тилимиз ва ранглаймиз бўлмаса — биз дунёда нима ширин, нима аччиқлигини қаёқдан билардик? Бунинг устига, кўзни, бурунни, оғизга яқин қилиб яратиб, ейдиган-ичадиган нарсаларни кўриб-билиб, ҳидлаб, есин-ичсин, деди... Буларнинг ҳаммаси бизларнинг фойдамиз эмаски? — дебди Суқрот.

Шунда Арасту ўйлаб-ўйлаб яратгувчининг бениҳоя ҳикмат эгаси эканлигидан шубҳаси қолмабди.

Суқрот сўзида давом этибди:

— Бунинг устига: ҳамма махлуқларни ўз болаларига меҳрибон, ўлимни ёмон кўрадиган, ҳаётни, тирикчиликни севадиган, ўсиб-ўнишдан бошқа нарсани кам фикр қиладиган қилиб яратганлиги — бу унинг марҳамати эмасми? Шунинг билан бирга, уларни яратганда кўнгилларига муҳаббат солганининг ўзи ҳам яратгувчининг яратган нарсаларига нисбатан меҳри-муҳаббатининг оқибати эмасми?

Суқрот сўзида яна давом этибди:

— Эй, Арасту! Сен нима учун одамдан бошқа нарсада ақл йўқ деб ўйлайсан? Одамнинг танаси шу ўзинг юрган ернинг бир парчасига ўхшамайдими? Танангдаги тер, буғлар ердаги сувларнинг бир томчиси каби эмасми? Хўш, ўзинг бу ақлга қаёқдан эга бўлдинг? Ким сенга жон ато қилди, ёки сен уни қаердан олдинг? Оламни кўзинг билан кўрасан, лекин унинг ўлчовига ақлинг бовар қилмайди, гўзаллигига қа-

раб тўймайсан. Бу кўринишларнинг барига ҳайрон қоласан, ақлинг етмайди. Хўш, буларнинг бари сенингча гўё бир тасодифми, ё эса яратган кимса буюк ақл эгасими? Агар бу ақл билан бўлмаганда, дунё бундай ўлчовига ақл бовар қилмайдиган даражада бир-бирига боғлиқ қилиб яратилмаган бўлур эди. Бинобарин, буларнинг барчаси ақл билан яратилгандир ва ўзига яраша мустаҳкам қонун-қондаси бордир.

Шунда Арасту Суқротга:

— Ҳазратим, бу айтганларингизнинг ҳаммаси рост, яъни яратгувчининг бениҳоя буюк ақл эгаси эканлиги маълум бўлди ва шахсан худонинг улуғлигига шубҳам қолмади,— деб жавоб берибди ва яна сўнггидан:— бироқ шундай улуғ худой таоло наҳот менинг бандачилигимга шу қадар муҳтож бўлса?— деб сўрабди Суқротдан.

Суқрот айтибди:

— Эй, Арасту! Сен нотўғри айтяпсан. Муҳтож бўлмаганда ҳам биров сенинг ғамингни еса, сен унга қарздор бўласанми ё йўқми?

— У менинг ғамимни ейдими ё йўқми, мен буни қаёқдан биламан?— дебди Арасту.

— Хўп, ундай бўлса, сен ҳамма махлуқларга бир қара, кейин ўзингга ҳам қара, худой таоло ҳаммага ҳам бирдек жон ато қилган-у, бироқ уни ҳаммага ҳам баровар онг, тушунча билан бирга ато қилмаган, ахир? Одам шу кунини, ўтмиши билан келажагини ҳам ҳис қила олади, кўра олади, учаласи ҳақида бирдек фикр қила олади, текшира олади. Ҳайвон эса ўтмишини ҳам, ҳозирги кунини ҳам яхши билмайди ва келажакда нима бўлишини ва нима қўйишини ўйлашга, ҳис қилишга қодир ҳам эмас. Энди ҳайвонга берган танани қара-ю, бандасига берган танани қара.

Одам — икки оёғи устида тик юришга, тик ўсишга, дунёни кўришга ва унинг сиру асрорларини синчиклаб текширишга, ҳамда ўзга ҳайвонлардан ишчи кучи сифатида фойдаланишга қодир. Ҳайвон эса оёқларига, қуш бўлса қанотларига ишониб ўзига ўхшаган бошқа бир ҳайвон, ё эса парандани қўллаб-қувватлашга ва фойдаланишга қодир эмас. Агар одамни шундай ҳайвон сифат қилиб яратса, унда у ҳеч нарсага ярамаган бўлур эди, ё эса, ҳайвонларга султон бўларди. Агар, борди-ю, инсон ақлини ҳайвонга берсачи, барибир у бу қадар усталик ва донишмандлик билан бир-бирига илм-ҳунар ўргатарлик даражадаги салоҳият унинг гавдасига мутлақо мос тушмаган бўлур эди. Масалан, қайси ҳўкиё шаҳар қурибди. қурол-яроғ ишлаб чиқарибди ва сипоҳиликнинг уддасидан чиқибди экан шунчалик? Одам боласига шундай гўзал гавда бериб, уни ажойиб ақл ва тенгиз салоҳият эгаси қилиб яратишининг, ҳамда унинг барча ўзга махлуқлар устидан ҳукмрон қилишининг ўзи ҳам—худонинг инсонга бўлган катта марҳамати эмасми? Шундай экан, бу гаплар худой таоло бандасини барча яратган муъжизаларидан ортиқ кўриб, олдиндан унинг ғамини еб, унга кўпроқ ғамхўрлик қилганидан далолат бермайдими? Хўш, энди одам боласининг худой таоло олдида бандачилик қилмоққа қарздор эканлиги шундан ҳам маълум эмасми?—дебди Суқрот.

ИГИРМА САККИЗИНЧИ СУЗ

Эй, мусулмонлар! Биров бой бўлса, биров гадой; биров соғ бўлса, биров касал; биров ақл-

ли бўлса, биров аҳмоқ; бировнинг кўнгли яхшиликка мойил бўлса, бировнинг кўнгли ёмонликка мойилдир.

Биров сиздан: «Хўш, нима учун шундай?»— деб сўраса, сизлар унга: «Тақдири азалда олло таолонинг яратган иши-да»—деб жавоб берасизлар. Хўш, ундай бўлса, биз олло таолонинг айби йўқ, одил, деб имон келтирмаганмидик? Энди, кўриб турибмизки, худой таоло онд урган, меҳнат қилмайдиган бандаларига мол-дунё берар экан-да. Худодан мол-дунё сўраб, кечаси-ю кундузи меҳнат қиладиган бечораларга эса, ақалли бир амал-тақал қилиб хотин бола-чақасини боқишга етгудек ризқ ҳам бермай, уларни гадо қиларкан. Баъзи бир ўғри-муттаҳамларнинг танини соппа-соғ қилиб, бировга зарарсиз меҳнаткаш мўминларни ногирон қилиб қўяркан. Бир ота-онанинг болаларини бирини эслик, иккинчисини тентак қилиб яратаркан. Худой таолонинг ўзи бандаларига: «Бузук бўлма, тузук бўл! Тузукни жаннатга, бузукни дўзахга соламан!»— деб айтар экан-у, тағин бандаларининг бирини яхшиликка, иккинчисини ёмонликка мойил қилиб яратиб, яна уларни ўз қудрати билан бирини яхшиликка, бирини ёмонликка ундаб, йўлга солиб тураркан. Хўш, мана шу гапларнинг ҳаммаси меҳрибон-мушфиқ, раҳм-шафқатли, адолатли, айбсиз парвардигорнинг шаънига тўғри келармикин? Халқ ҳам, мулк ҳам — ҳаммаси худоники. Унинг қилаётган ишларига бирон нарсаси дея оламиэми? Ўз мулкини ўзи нима қиламан деса қилаверади, ихтиёри, деймиз. Борди-ю энди, у айбдор эмас десак, бу — олло таолонинг айби кўп-у, бироқ уни айбдор деб айта олмаймиз, деганмиз эмасми? Шундай бўлгандан

сўнг, бандаси минг ҳаракат қилгани билан қўлидан нима келарди дейсиз? Ҳамма нарсани қилдиргувчи олло таолонинг ўзи экан, бандаларининг нимасидан ўпкалаймиз? Ким яхшилик, ким ёмонлик қилса ҳам, худонинг буйруғи билан қилиб юрган экан деймизми?

Олло таоло: ҳар бир ақли бор кишига — имон келтириш фарз, ҳар бир имонли кишига эса — тоат-ибодат қилиш фарз, деган экан. Ҳолбуки, баъзи бир ишлар ақл билан ҳисоблашмай қилинади. Хўш, энди, агар шундай экан, олло таолонинг, ақлли кишига имон келтириш фарз, деган сўзи қаёқда қолди? «Мени таниган одам фақат ақл билангина танийди» — деган сўзи қаёқда қолди? Динимизда яширин, ёлғон сўз йўқ бўлса, у ҳақда одам фикр юритишдан маҳрум бўлса, банданинг бандалиги қаёқда қолди? Ақлимизни юрита олмаганимиздан сўнг, диннинг ўзи қаёқда қолади? Аввало имонни мустаҳкамламай туриб, қилган тоат-ибодатларимиз қабул бўлармикин? Йўқ, яхшилик билан ёмонликни худо яратган-у, аммо уни худо қилдираётгани йўқ. Касалликни яратган ҳам худо, лекин сени касал қилган худо эмас, бойлик билан камбағалликни яратган ҳам худо-ю, бироқ бировни бой, бировни камбағал қилган худо эмас. Бунини тушуниш керак, тушунамасанг бўлмайди!

ИГИРМА ТУҚҚИЗИНЧИ СУЗ

Бизнинг қозоқларнинг айтиб юрган мақоллари ичида ишга яроқлиси ҳам, яроқсизси ҳам бор. Баъзилари яроқсиз бўлиши бу ёқда турсин,

ҳатто на мусулмончиликка ва на одамгарчиликка тўғри келади.

Аявало: «Фақир бўлсанг — орсиэ бўл!» — дейишади. Ордан айрилиб тирик юргандан кўра ўлган афзал. Агар бу: ёлланиб юрганигда жонингни қийнасанг ҳам, мол топ дегани бўлса — бу орсиэлик эмас. Балки аксинча, бировларнинг қўлига термулмай, ҳалол меҳнат қилиб мол топмоқ — бу орли, номусли одамнинг иши.

«Қаловини топсанг қор ёнар», «Сўровини топсанг одам боласининг бермайдиган нарсаси йўқ» — дейишади. Бу энг худо урган аблаҳона сўздир. Бундай қилиб қаловини топаман, сўровини топаман, деб эсиэ умрингни хор қилиб ўтказгунча, мол-дунёни ё ердан, ё эса пешона теридан сўраш керак.

«Номинг чиқмаса, ер ўрта!» — дейишади. Ер ўртаб ном чиқаришнинг нимаси қизиқ? Ёки: «Юэ кун қари туя бўлгунча, бир кун бувра бўл» — дейишади. Тангрига ёзиб, минмай-нетмай, бировга нафи тегмай, бир кун бувра бўлишликдан нима фойда?

«Олтин кўрса фаришта ҳам йўлдан озади» — дейишади. Сатқан фаришта кетгурлар-эй! Фаришта олтинни нима қилсин? Бу шунчаки уларнинг ўзларининг шум ниятларини маъқулламоқчи бўлиб айтганлари эмасми?

«Ота-онадан мол ширин, олтинли уйдан жон ширин» — дейишади. Ота-онасидан ҳам молни ширин кўрадиган бу онт ургур аблаҳларнинг қанақа ширин жони бор экан ўзи? Ахир, дунёда энг азиэ ота-онасини молга сотмоқлик — бу энг орсиэ, номуссиэ одамнинг иши эмасми! Ота-она бечора чамаси келгунча меҳнат қилиб, мол-дунё

йиғиб, ўлсам орқамдаги болаларимга қолсин, дейди. Шундай экан, ота-онани сотиш — худога душманлик эмасми?

Мана шундай калтабинлик билан айтилган сўзлардан эҳтиёт бўлмоқ керак!

УТТИЗИНЧИ СЎЗ

Бизда бир мақтанчоқлик деган ярамас нарса бор. Асли шу нарсанинг нима кераги бор ўзи? Зотан, бу — ор-номуссизлик, нодонлик, ўйсиз-хаёлсизлик, ҳамда на ботирлик ва на одамгарчиликдан хабари йўқликнинг аломатидир! Тагин, безрайиб туриб: «Э, бор худоё! Кимдан ким ортиқ экан шунчалик? Бировнинг насибасини биров топиб берармиди ҳеч? Кимнинг боши кимнинг эгари қошида юрибди... Биров менинг қозонимни қайнатиб берибдими, ё мен бировнинг қўлига қараб қолибманми?»— деб керилади. Баъзан эса дағдаға қилиб: «Ҳаммага бир ўлим!.. Вой онасини фалон қилай! Бундай юргандан кўра ўлганим ортиқ! Жуда нари борса — ҳайдаб юборар, отиб юборар! Қаерга борсам ҳам бир ўлим!»— деб кекирдагини чўзадиганлар кўп-ку.

Мана, ўзларингиз кўриб юрибсизлар: ҳозир ҳеч бўйига қараб тўн бичадиган, айтган гапида қатъий турадиган қозоқ борми дунёда? Йўқ, мен ҳали ўлимга бардош бера оладиган қозоқни ҳам, ёки, аксинча: мен ўлимга бардош бера олмайман, деб очик гапирадиган қозоқни ҳам кўрганим йўқ... Борди-ю, ақлсиз бўлса-да, шундай журъатли қозоқ топилса, у кишини ҳайратга солган бўлур эди! Афсуски, йўқ. Бунинг ўрнига шун-

дайлар бор-ки, зўр келганда сичқоннинг инини минг танга қилиб, қочиб кирарга тешик топмай қолади. Хўш, бундай кишиларни нима деб атаймиз? Эй, худо! Ўз жонига ортиқча хотамлик қиладиган, мол-дунёни писанд қилмайдиган бечораларнинг аҳволига қаранг. «Уялмас юзга, толмас жағ беради»—деб шуни айтишар эканлар-да... Бундай кишилар ҳам уятсиз, орсиз кишиларнинг бири-да.

УТТИЗ БИРИНЧИ СУЗ

Киши эшитган нарсасини унутмаслик учун тўртта шарт бор: аввало, бунинг учун зеҳнли бўлмоқ керак; иккинчидан, бир нарсани кўрган-да, ё эшитганда — унга чин юракдан ихлос қўйиб, фаҳм-фаросат билан уқиб олмоқлик лозим; учинчидан, эшитганларини ичида бир неча марта такрорлаб, кўнгилга жо қилмоқ керак; тўртинчидан, кўнгилга бошқа нарсаларни мутлақо келтирмаслик ва келса ҳам унга заррача эътибор бермаслик керак. Масалан: беғамлик, бепарволик, ўйин-кулги ёки қайғу-ҳасратга берилмаслик ва бошқа нарсага ихлос қўймаслик керак. Акс ҳолда, бу тўрт нарса ақл билан илмга путур етказадиган омиллардир.

УТТИЗ ИККИНЧИ СУЗ

Илм ўрганишни талаб қилган киши, аввало уни билиши керак. Бунинг бир неча шартлари бор. Буларни билмай туриб ўрганилган илм юқмайди.

Аввало ўрганилаётган илм-ҳунарини охир бир кун келиб бирон кори-ҳолимга яраб қолар, деб ўрганмасдан, ҳаётда уни турмушга тадбиқ қилиш мақсадида ўрганмоқ керак. Чунки илмни фақат билиб қўйиш учунгина ўргансанг ва шу билан қаноат ҳосил қилсанг, бундай илмнинг кимга кераги бор? Киши ўзининг билмаган нарсини билиб ўрганса — бундан қанчалик ҳузур-ҳаловат топишини асти қўяверинг! Агар сен илмга астойдил меҳр қўйиб ўргансанг, сенда, яна кўпроқ билсам экан, деган муҳаббат пайдо бўлади. Шундагина сен кўзинг кўрган ҳар бир нарсани кўнглингга маҳкам тугиб, уқиб оладиган бўласан.

Агар борди-ю, кўнглинг бошқа нарсада бўлиб, ўқиб ўрганаётган илмингни шунга сабаб қилиб кўрсатсанг, яъни уни ана шу кўнглингдаги нарса учунгина ўрганаётган бўлсанг, унда илмга деган меҳринг гўё ўгай онанинг меҳри каби бўлади. Агарда чин ният билан ўрганаётган бўлсанг, унда илмга деган меҳринг худди ўз онангининг меҳридай илиқ ва самимий бўлади. Сен илмга чиндан ҳам ихлос қўйсанг, у ҳам сенга меҳр қўяди ва сен уни тезроқ қўлингга киритасан. Агар сен унга чала меҳр қўйсанг, ўрганган илминг ҳам чала-чулпа бўлади.

Иккинчидан, илмни ўрганганда яхши ният билан ўрганиш керак. Аммо биров билан баҳс бойлашмоқ, талашишмоқ учун ўрганиш керак эмас. Баҳс, аввало, кўнгилдаги ишончни мустаҳкамлаш учун бўлса—бу зарар эмас, лекин хаддан ошиб кетса — кишини тузатишдан кўра ҳам кўпроқ бузуб қўйиши мумкин. Бунинг сабаби: баҳс қилувчилар кўпроқ ҳақиқатни аниқлаш учун эмас, балки бир-бирларини енгмоқ учун ҳаракат

қилишади. Бундай баҳс хусуматни кучайтириб, одамгарчиликни йўқотишгача олиб боради. Бундай ҳолда асосий мақсад илм ўрганиш бўлмай, одамнинг юзини ёлғон сўзга бурадиган бўлиб қолади. Бундай мақсад фақат бузуқ кишилардагина бўлади. Тўғри йўлдан кетаётган юзта одамни адаштирган киши, эгри йўлдан кетаётган битта нотавонни тўғри йўлга солган кишидан сатқани кетсин! Баҳс — бу ҳам аслида илм ўрганишнинг бир йўли. Бироқ унга ортиқча ҳирс қўйиш ярамайди. Чунки баҳсга ортиқча ҳирс қўйишдан мағрурлик, мақтанчоқлик, хусумат, ёлғончилик, ҳатто арзимаган нарсадан жанжал чиқариш ва бировга мушт кўтариш каби ёмон фазилатлар туғилади.

Учинчидан, агар ҳар бир ҳаракатинг туфайли ҳақиқатга эриша оладиган бўлсанг, ўлсанг ҳам бу йўлдан қайтма, маҳкам тур! Ахир, ўзинг шубҳа қилган нарсага ўзгалар қандай қилиб ишонч билдирсин? Ўзинг ҳурмат қилмаган нарсани ўзгалар нега ҳурмат қилсин?

Тўртинчидан, илмни кўпроқ ўрганиш учун одамда яна икки нарса бўлиши лозим: бири — мулоҳаза юритиш, иккинчиси эса — муҳофаза қилишликдир. Бу икки хусусиятни борган сари кучайтира бориш керак. Бу нарса кучаймай туриб илм ўрганиш қийин.

Бешинчидан, шу насиҳатларнинг ўн тўққизинчи сўзида ёзилган ақл касали деган тўрт нарса бор, шундан эҳтиёт бўлиш керак. Шуларнинг орасида беғамлик, бепарволик, деган нарса бор, эинҳор-эинҳор шу нарсадан эҳтиёт бўл! Чунки, бу, биринчидан — худонинг, иккинчидан — халқнинг, учинчидан — давлатнинг, тўртинчидан — ибратнинг, бешинчидан — ақлнинг, ор-номус-

нинг душманидир; ор-номус бўлган ерда булар бўлмайди.

Олтинчидан, сенда илмни, ақлни бир меёрда сақлайдиган феъл-атвор, хулқ деган нарсa бор. Сен шу нарсани эҳтиёт сақла! Кўрган нарсангга қизиқаверсанг: ё бировнинг ўринли, ё бировнинг ўринсиз гапига ишониб кетсанг, ёки тўғри келган нарсаларга кўнгил қўяверсанг — феъл-атворингнинг бузулиб кетиши ҳеч гап эмас. Феъл-атворинг бузулганидан кейин эса ўқиб илм ўрганганингдан ҳеч фойда йўқ. Кўкрагингда унга ўрин бўлмагандан кейин, уни қаерда сақлайсан? Аксинча, киройи илминг бўлгандан кейин, уни эҳтиёт қиладиган фаҳм-фаросатинг, ақли-ҳушинг, ор-номусингни қўлдан бермайдиган феъли-атворинг ва ғайратинг бўлса — нур устига аъло нур! Лекин бу эҳтиёткорлигинг, шубҳасиз, ақл учун, ор-номус учун қилинган бўлсин!

УТТИЗ УЧИНЧИ СУЗ

Агарда сенга мол-дунё керак бўлса — ҳунар ўрган. Мол-дунё қўлнинг кири, ювса кетади. Аммо ҳунар эса — адо бўлмас бойликдир. Кимки ёлғон гапирмаса ва қўлида ҳалол ҳунари бўлса — қозоқларнинг ичидаги энг авлиёси шу! Бироқ худой таоло қозоқларнинг қўлига оз-моз ҳунар берса — улар босар-турар жойларини билмай қолишади.

Аввало, малакамни оширай, ишларимни яхшилаёй, излай, кўрай, ҳунар ўрганаёй, демайди. Қўлидаги билган оздан-овлоқ ҳунари билан мақтаниб: «Шу ҳам бўлади-да» — деб қозоқларда мавжуд талабсизликка юз буриб кетади.

Иккинчидан, эринмай меҳнат қилмоқ керак. Ҳолбуки, бизнинг қозоқлар бир-иккита мол топса шу билан худди мол-дунёга ботиб, ғарқ бўлиб кетган кишидек, хотиржамликка берилиб, ялқов бўлиб қолади.

Учинчидан, биров-бировига: «Сен касбдошларинг ичида якка-ю яғонасисан» ё эса: «Ака, сиздан нима кетади, мана бу нарсамни қилиб берсангиз-чи?»— деса, у: «Менга ҳам одамлар ялинадиган бўлиб қолибди-ку»— деб ғурурланиб кетади ва шу билан бирга, ҳам ўзини, ҳам унга мурожаат қилган одамни алдаб, эсиз-эсиз вақтининг қандай ўтганини ҳам билмай қолади.

Тўртинчидан, дўстингман деган одамларга хотамтой бўлиб кетади. Баъзи бир қув-шум одамлар: «дўст бўламиз» деб арзимаган нарсани бериб, алдаб: «Кейинчалик сени ундай қиламан, бундай қиламан, менинг сендан ўзга азият дўстим йўқ»— деса, лаққа тушиб, мен ҳам керакли одамларнинг бири бўлиб қолибман-ку, деб ўйлайди. Кейин, ким «тўрға чиқ» деса — шунга алданиб, ана шу одамга қил деганини қилиб, керагини топиб бераман, етмаганини етказаман, хушомад, дўстлик қиламан, деб юриб, бутун қимматли вақтидан, бисотидан айрилади. Овқат, усти-бош топиш эсидан чиқиб кетади. Бориб-бориб, охир бир кун, кун кечирмоқ қийинлашгач, бировдан қарз кўтаради ва уни қилиб бераман, буни қилиб бераман, деб ўлиб-тирилиб ҳаракат қилади-ю, барибир бирон нарсанинг бошини қовуштиролмайди. Кейинчалик бориб, топган-тутгани еган-ичганига етмай, иши довжанжалга айланиб, сарсон-саргардонликка тушади. Ниҳоят, одамгарчиликдан чиқиб, хор-зор бўлади. Хўш, бунисига нима дейсиз? Ахир қо-

зоқларнинг ўзи алдамчи бўла туриб, яна бировларга алдангани нимаси?

УТТИЗ ТУРТИНЧИ СУЗ

Улимнинг ҳақ эканлигини, унинг қариликни кутиб юрмай истаган маҳалда келишини, ўлган одам қайта дунёга келмаслигини ҳамма билади. Қозоқлар, шубҳасиз, бунга ишонишади, бироқ ўз ақли билан мулоҳаза қилиб кўриб эмас, балки аксинча, шунчаки ишониш керак бўлганлиги учунгина ишонишади. Яна: олло таолонинг борлигига, унинг охиратда сўроқ қилишига, ёмонларни ёзғириб, яхшиларни ёрлақашига ва бу мўъжизалар бандасининг қўлидан келмаслигига ҳамда олло таолонинг меҳри тушса, истаганча раҳм-шафқат қила олишига ва агар ғазаби қўзғаса, беҳисоб қийноқларга сола олишига — ҳаммаси-ҳаммасига ишонамиз, дейишади. Йўк, мен уларнинг ишондик деганларига сира ҳам ишонмайман. Агар ишонсалар ҳам, барибир бу нарсаларнинг ҳақиқатлигига кўзалари етиб эмас, ҳали биз юқорида айтганимиздек, ишониш керак бўлганлиги учунгина ишонишади. Агар ишонганликлари рост бўлса, унда нима учун ваҳимага тушиб, ташвиш чекишади? Нега мудом яхшилик қилиб, гуноҳга ботмай, ўзаларини ўзалари эҳтиёт қилишмайди? Агар улар худонинг борлигига ва унинг меҳр-шафқати билан бирга ғазаби ҳам мавжудлигига шундоқ ҳам ишондиган бўлса, унда биз уларни яна нимага ишонтиришимиз керак? Ёки қандай қилиб уларни тузата оламиз? Қайси йўл билан уларни мўмин-мусулмон, имони саломат деймиз?

Агар кимда-ким икки дунёда хор бўлмай деса, мана бу гапларни беш бармоғидай билиб олиши керак: ҳеч қачон бир одамнинг кўнглига айна вақтда икки қувонч, икки севги-иштиёқ, шунингдек, икки қўрқинч, икки қайғу-ҳасрат бир йўла сиғмайди. Бир маҳалда икки нарсанинг кўнглига сиғиши қийин ҳам, тўғрироғи — мутлақо мумкин эмас. Борди-ю, бирор одамнинг кўнглидаги дунёга бўлган қайғуси билан қувончи, охиратга бўлган қайғуси билан қувончидан ортиқ бўлса, у ҳолда, бу одам мусулмон эмас. Мана энди ўзингиз ўйлаб кўринг, бизнинг қозоқлар қандай мусулмон қавмига кирар экан! Масалан, дейлик, мабодо бир одамнинг олдидан иккита нарса чиқиб қолса-ю, улардан бири охират учун, иккинчиси шу бугунимиз, яъни бу дунё учун керак бўлса, бунинг устига, бирини олган киши икинчисини олишга ҳақли бўлмаса, кўриниб турибдики — бундай ҳолда бизнинг қозоқлар охиратга кераклисини эмас, балки албатта икинчисини олган бўлур эди. Чунки улар: охиратга кераклисини яна бир кези келганда оларман, бу гал мени раҳм-шафқатли худонинг ўзи кечирсин, деб ўйлайди. Хўш, энди, бир кун келиб, у бу дунёдан ўтса, унинг: ўз охиратимни мол-дунёга сотганим йўқ, деганига ким ишонади?

Жамики инсон фарзанди бир-бирига дўстдир. Чунки, дунёда ҳэёт экансан, қавн-қариндошлигинг, ўсиб-унишинг, тўқ ва фаровонлигинг, оч-яланғочлигинг, қайғу-ҳасратинг, истиқомат қилишинг, борди-келдинг, дунёга келишинг, тана бичиминг, ўлишинг, қора ерга киришинг, чиришинг, маҳшар куни сўрок беришинг — ҳаммаси-ҳаммаси бирдай: икки дунёда

хам бирдай ўйнаб-куласан, бирдай қайгу-ҳасрат чекасан, роҳати, азоби, уқубати, хавф-хатарини бирга тортасан. Бас, шундай экан, беш кўнлик умринг борми-йўқми — бир-бирингга ғаниматсан, қўноқсан ва бу дунёга омонат меҳмонсан! Нега энди шундоқ бўла туриб бир-биринг билан арзимаган нарсалар учун ғижиллашасан? Бировнинг боғ-роғига, мол-дунёсига кўз олайтирасан? Насибангни худодан тиламай, банданинг улишидан олиб бер деганинг, ўзинг меҳнат қилмай, бировнинг насибасидан умид тутиб ўтирганинг лойиқми ўзингга? Худо биров учун бировга жабр қиладими? Икки оғиз сўзни эп-лаштириб гапира олмайдиган нодон, ақлсиз, илмсиз бўла туриб, ҳаргиз: «Худо урсин агар, меники тўғри!»— деб талашаверишдан нима фойда? Шу хам одамгарчиликми энди!

УТТИЗ БЕШИНЧИ СЎЗ

Олло таоло маҳшар куни ҳожилар, муллалар, сўфилар, хотамтойлар ва шаҳид ўлганларни қатор турғизиб қўйиб сўроқ қилармиш. Бу дунёда иззат-ҳурматда бўлиш учунгина ҳожи, мулла, сўфи, хотам бўлганларни ва шу мақсадда шаҳид ўлганларни бир томонга, охиратда олло таолонинг марҳаматига сазовор бўлиш учунгина яшаганларни бир томонга турғизиб қўярмиш. Мол-дунё, бойлик орттириш учун яшаганларга: «Сизлар у дунёда ҳожи ака, мулла ака, сўфи ака, мирза ака, ботир ака аталиш учунгина шу йўлни танладингиз. Энди бу дунёда у нарсалар йўқ. Сизларнинг у дунёларинг, сурган давридавронларинг, шу билан бирга, мансабларинг хам тамом бўлди. Энди бу ерда иззат-ҳурмат

эмас, сўроқ берасизлар! Мен сизларга мол-дунё бердим, азиз умр бердим, нима учун энди сиз ана шу мол-дунёларингизни, азиз умрларингизни дин йўли ва охират бу ёқда қолиб, бандаларни алдамоқ учун сарф қилдингиз?»— деб айтармиш. Сўнгра, ҳалол ниятли, бир худодан бошқа нарсани ўйламаган бандаларига: «Сизлар фақат менинг меҳру шафқатимга сазовор бўлиш учунгина азиз умрларингизни ва мол-дунёларингизни сарф қилдингиз. Мен сизлардан розиман. Сизлар учун марҳаматимни дариг тутиб, тайёрлаб қўйган жойим бор — марҳамат қилғайсизлар. Бундан ташқари, бу ерда — маҳшар ичида, гарчанд ўзлари яхшилиқ қилмаган бўлса ҳам, у дунёда сизларнинг қилган олижаноб ишларингизга хайрихоҳлик билдирган кишиларни учратсангиз, марҳамат, уларни ҳам ўзларингиз билан бирга олиб киринглар ва меҳри-шафқат қилинглар!»— дермиш.

УТТИЗ ОЛТИНЧИ СУЗ

Пайғамбаримиз саллал-лоҳу алайхи ва саллам ўзларининг ҳадис шарифида: «Мин ла ҳаёун вала имонун лаҳв» — деган экан. Бунинг маъниси: кимда уят, ор-номус, ҳаё йўқ бўлса, унда имон ҳам йўқ, демакдир. Бундан ташқари, бизнинг қозоқларда: «Ҳаё кимда бўлса — имон ҳам шунда» — деган мақол ҳам бор. Бу ҳадис шарифдаги: «Алҳаёйи минал имон»га тўғри келади. Бас, шундан маълум бўлдики: уят деган нарсанинг ўзи имоннинг бир бўлаги экан. Ундай бўлса, уят деганимиз нима ўзи? Бунинг билмоқ керак?

Бир уят борки: баъзи одамлар худди ёш болага ўхшаб нодонлик қилиб, оддий гапларни айтишга ҳам уялиб, тортиниб туришади. Ваҳоланки, унинг айтолмай турган гапида на шариатга, на ақлга ва на виждонга зид гап бор. Бундай қилиб ҳеч уяти йўқ нарсадан уялиш — нодонликдир.

Чин маънодаги уят эса — ё шариатга, ё ақлга тескари иш қилинса ва шу билан киши обрўсига доғ тушадиган бўлса, буни уят деса бўлади. Бундай уят икки турли бўлади. Бирини шуки: одам ўзи уят бўларлик иш қилмайди-ю, бировнинг қилган уятли ишидан уялади. Бунинг сабаби, ана шу уятли иш қилган одамга нисбатан ачинганликдан бўлади. Бундай пайтда: «Ёпирай, мана бу шўрликка нима бўлди, энди бу ёғи нима бўларкин?»—деган каби бир аччиқ туйғу ҳалқумингга келиб тиқилади ва унинг учун сени қизартиради. Иккинчиси шуки: қилган ишинг ҳам шариатга, ҳам ақлга, ҳам обрў-эътиборга зид бўлади; сен бундай ишни билмасдан, ё ғафлат босиб, ё эса нафс балосида қилиб қўясан. Мана буни чин маънодаги уят деса бўлади. Баъзан бундай қилмишингни бошқа киши пайқамаса ҳам, ўз ақлинг билан топиб, ич-ичингдан ачиниб, ўзингни-ўзинг қийинсан. Уялганингдан ер ёрилмайдики, ерга кириб кетсанг; кишиларнинг юзига тўғри қараёлмайсан, азоб чекасан. Бунинг натижасида баъзан уятли кишилар уйқудан, иштаҳадан қолади, ҳатто чидаёлмай ўзини-ўзи ўлдирадиганлари ҳам бўлади. Уят — кишининг ор-номуси, ўз ярамас фазилатларига қарши ички исёнидир. Бундай пайтда тилингга тузукроқ бир сўз, бошингга тузукроқ бир фикр келмайди. Ҳатто кўзингнинг ёши билан бур-

нингдан оққан сувни ҳам артолмай қоласан. Кўзингга ҳеч нарса кўринмайди. Шунчаликка бориб уялган, ўз айбига ўзи иқрор бўлган одамни, ўлганнинг устига чиқиб тепган, дегандек, таъна қилиш — ярамас одат ва бундай ишни одамгарчилиги йўқ кишилар қилади.

Шу кунларда менинг кўриб-билиб, муомила қилиб юрган кишиларим уялмоқ тугул, ҳатто қизаришни ҳам билмайди. «Ҳа, хўп, биз айбдор дедик-ку, бўлди-да энди» — дейди ё эса: «Хўп, хўп, бунга мен уятли бўла қолай, ўзинг-чи, ўзинг! Ўзинг ҳам бир вақт шундай қилмаганмидинг?» — дейишади. Ё бўлмаса: «Фалончи ҳам бир тирикчилигини қилиб юрибди-ку, ахир; фалон қилди, тугун қилди, ҳолбуки уникининг олдида меники ҳалво-ку!..» — деб ҳатто даъво ҳам қилишади. Хўш, буни уялган киши дея оламизми? Борди-ю, уяти бор десак, ҳадис нима дейди бунга, яхшилардан қолган сўзлар нима дейди?

Кани айтингчи: имони борми, йўқми бундай одамларнинг?!

УТТИЗ ЕТТИНЧИ СЎЗ

1. Инсоннинг инсонлиги уни ишни қандай бошлаганидан билинади, лекин қандай тугатганидан эмас.

2. Кўнглингдаги кўркем ой оғзингдан чиққач хираланди.

3. Сен агар фақат ўзини ўйлайдиган нодонга ҳикматли сўз айтсанг, у сени ё хурсанд қилади ё эса ҳафа.

4. Кишига билимига қараб яхшилиқ қил,

ёмонга қилган яхшилигинг бошингга бало бўлиб тушади.

5. Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл! Одам боласи — элнинг лоласи.

6. Яхши одам кўп сўрайди, аммо оз берсанг ҳам рози бўлади. Ёмон одам оз сўрайди, аммо кўп берсанг ҳам рози бўлмайди.

7. Ёлғиз бошинг учун меҳнат қилсанг, ўз қорни учун ўтлаган ҳайвоннинг бири бўласан. Инсоний бурчинг учун меҳнат қилсанг эса, олло таолонинг суйган бандаси бўласан.

8. Суқротга оғу берган, Иоанна Аркни оловга ташлаган, Исони дорга осиб, пайғамбаримиз салла-лоҳу алайҳ ва салламни туянинг ўлимтигига кўмган ким? Халқ! Шундай бўлгач, халқда ақл йўқ. Йўлини топ-да, халққа раҳнамолик қил.

9. Инсон боласини замона парвариш қилади. Кимда ким ёмон бўлса, айб замондошларида.

10. Агар давлат менинг қўлимда бўлганда, инсон фарзандини тузатиб бўлмайди, деган одамнинг тилини шартта кесиб ташлардим...

11. Дунёда танҳо яшагандан — ўлган яхши. Ёлғиз одамни қайғу-ҳасрат босади. Дунёда нимаки бор: у яхшиликми, ёмонликми, хурсандчиликми, қайғу-ҳасратми — ҳаммаси халқда бўлади. Аввалгисига ким чидай олади? Кейингисисиз ким яшай олади?

12. Дунёда ким ёмонлик кўрмаган дейсиз? Умидсизлик — бу ғайратсизликдир. Дунёда ҳеч муқим нарса йўқ, шунингдек, ёмонлик ҳам мудом бўлмайди. Ахир, қори қалин қаҳратон қиш кетидан, кўк майсали, тиниқ сувли ёз келмасму?

13. Баджаҳл одам камгап келса, заҳари ичи-

да бўлгани. Борди-ю, ҳеч кимга гап бермай, лў-лилик қилиб шовқин солса — бу одам ё кўрқоқ, ё эса мақтончоқ келади.

14. Қувонч ва мағрурлик — мастликдир. Фақат мингдан бир кишигина бу нарсадан ўзини эҳтиёт тутиб юра олади.

15. Ишнинг омади — ўз вақти.

16. Буюк мансаб — гўё бир буюк гоя. Унга эринмай ўрмалаб юриб илон ҳам чиқади, учиб-қўниб юриб қирон ҳам чиқади.

17. Дунё бир каттакон кўл. Замона эса эсиб турган бир ел. Олдиндаги тўлқин — оғалаар бўлса, кетиндаги тўлқин — инилардир. Навбат билан ўлишар, аввалгидай бўлишар.

18. Туядек бўй бергандан, тугмадек ақл берган ортиқ. Соқолини сотган қаридан, меҳнатини сотган ёш ортиқ.

19. Мўлтонни мулла эл талар.

20. Ёмон дўст — у бир кўланкадир: қуёшли кунда қочсанг ҳам қутулолмайсан, булутли кунда эса изласанг ҳам тополмайсан.

21. Дўсти йўқ билан сирлаш, дўсти кўп билан сийлаш. Яхшига яқин бўл, ёмондан — йироқ.

22. Ғайратсиз жаҳл — тул, қайғусиз ошиқ — тул, шогирдсиз олим — тул.

23. Бахтиёр бўлгунингча бахтингни элинг ҳам тилайди, ўзинг ҳам тилайсан. Бахтиёр бўлганингдан сўнг эса — фақат ўзинггина тилайсан.

УТТИЗ САККИЗИНЧИ СЎЗ¹

...Баъзи бир одамлар фақат усти-бошига зеб бериб, олифта бўлиб юришни ўзича бир давлат

¹ Бу сўз жуда қисқартириб тажрима қилинди.

деб ҳисоблайди. Бу фақат ўзини кўрсатиш, ўзини ўзи бозорга солиш, баъзи бир ақли кўзига битган аҳмоқларнинг ҳавасини қўзғатиб: «Қани энди бизлар ҳам шундай бўлсак» ё эса: «Худо бизларга ҳам шундай бўлишни насиб этмади» — деб куюнтиришдан бошқа нарса эмас. Хўш, бундан нима чиқди? Бирор фойда чиқадими? Йўқ, албатта! Ахир, ҳосият кишининг сиртида эмас, ичида бўлади. Кечаси-ю кундузи ўзини ойнага солганларнинг ақли расо бўлади дейсизми? Ақл — ёмонликдан эмас, яхшиликдан чиқади ва эзгу ниятлар йўлида камол топади.

...Ҳаётда инсоннинг муқаддас бурчаларидан бири — дўст-ёр орттирмоқликдир. Дўст — ўзгаларга яхши муносабатда бўлсанг ва қўлингдан келганча яхшилик қилсанг, меҳри-оқибат кўрсатсанг ортади ва кўпаяди, сен кимга дўстлик қилсанг, у ҳам сенга дўстлик қилади: сенга нисбатан ишончи, меҳри-муҳаббати ошади. Агар, дўстим кўп бўлсин десанг, ҳеч кимга душманлик қилма, ҳамда ўзгалар ичида ўзингга оро берма, мақтанма ва ўзингни бировдан ортиқ санама!

Ўзингни бировдан ортиқ қўйишнинг уч хили бўлади:

Биринчиси: бирор ёмон иш устида шохид бўлиб турган бўлсанг, унинг сени бузадиган оқибатларидан ўзингни тия ол. Бу сенга яхши фазилат ўрнини ўтайди.

Иккинчиси: ўзингни ўзгалардан ортиқ кўрсатишга уринишинг — бу сенинг одамгарчилигининг йўқлигини кўрсатади.

Учинчиси: бировга қасдлик қилсанг, хўрланган, масхара қилсанг ва камситсанг — бу фазилатлар фақат сенга душман ортқизади.

Мен бошқалардан ортиқман дейиш — сени

мақтанчоқликка олиб боради. Ҳар қандай мақтанчоқликнинг тагида: «Мен фалончидан ўтиб кетсам экан!»— деган каби ичи қоралик, кўра олмаслик одатлари ётади. Ҳаммага маълумки, ҳар қандай кўра олмасликнинг оқибати жанжалга олиб келади. Бу уч хил одатдан ҳоли бўлган кишининг кўнгли тинч бўлади. Ҳар бир кўнгли тинч кишининг эса — яхши нияти, эзгу ҳис-туйғуси бўлади.

Одамзодни хор қиладиган учта нарса бор. Шундан эҳтиёт бўлмоқ керак! Биринчиси — нодонлик, иккинчиси — эринчоқлик ва учинчиси — золимликдир.

Нодонлик — билимсизлик ва дунёдан ҳабарри йўқликдир. Билимсизлик эса — вахшийликдир. Эринчоқлик—дунёдаги мавжуд ҳамма нарсанинг душманидир. Танбаллик, ғайратсизлик, уятсизлик, журъатсизлик, камбағаллик каби нарсаларнинг ҳаммаси шундан келиб чиқади. Золимлик — бу инсонликнинг душманидир. Одам золим бўлдики — у одамгарчиликдан айрилади, инсонлик қиёфасини йўқотади ва йиртқич ҳайвондан фарқи қолмайди.

УТТИЗ ТУҚҚИЗИНЧИ СУЗ

Тўғри, қадимги ота-боболаримизнинг илми-хунари, тили, сипоҳилиги ва озодалиги ҳозирги бизларникига қараганда анча тубан бўлган. Бироқ шунга қарамай, уларнинг бизларникидан ортиқ иккита одатлари бор экан. Аммо биз ота-боболаримиздан мерос қолган бир қатор ёмон одатлардан аста-секин қутулиб келаётганимиз билан бирга, афсуски, ҳатто ана шу иккита ор-

тиқ одатни ҳам мутлақо йўқотиб қўйдик. Ҳолбуки, агар биз, гарчанд ўрмалаб бўлса ҳам ўсиб бораётганимиз ҳозирги бир кезде ота-боболаримиздан мерос қолган ана шу иккита яхши одатни йўқотмай турганимизда, балки, бизлар ҳам бошқа халқлар каби эл қаторига кирган бўлармидик? Бироқ биз мана шу иккита одатни йўқотиб қўйганимиз учун қилаётган ишларимиз, касби-коримиз инсон боласиникига эмас, гўё шайтонларнинг ишига ўхшайди. Назаримда: одамгарчилигимизнинг кундан-кунга йўқолиб бораётганлигининг асосий сабаби шу бўлиб кўринади. Ҳўш, бу икки одат нимадан иборат?

Биринчидан: аввало, у замонларда эл боши, тўп боши деб аталувчи кишилар бўлар экан. Кўчиш-қўниш, дов-жанжал масалаларини шулар ҳал қилиб, шулар бошқарар экан. Ўзга одамлар ҳеч нарса билан ишлари бўлмай, тинч, ўз тирикчиликлари билан овора бўлар эканлар. Шу билан бирга, эл боши, тўп бошилар нима иш қилса, нима қўйса, нима деса ҳам халқ ўшаларнинг айтганларига рози бўлар ва уларнинг қанчалик тўғри, нотўғри иш қилаётганликларини ипидан-игнасиғача суриштириб, кетидан қувиб юрмас эканлар. Балки аксинча: «Бош-бошингга бий бўлсанг, ҳеч қаерга сиғмайсан, бошлиқларинг бор бўлса, ёнар ўтга куймайсан...» — деб уларни кузатиш, тергаш бу ёқда турсин, ҳатто етмаганини етказиш, нуқсони бўлса тузатиш, ёмонлиги бўлса беркитиш, яхшилигини ошириш учун тиришарканлар. Улар ўз бошлиқларини гўё бир кучли авлиё деб ҳис қилишарканлар-у, сўнгра улар ҳам шундай бўлишга ҳаракат қилао эканлар. Тўғри-да, ҳаммаси ўз одами, ўз бағри-жигари ва ҳамма мол-дунё ўз мол-дунёси бўлгандан

кейин, ҳар қандай раҳбар ҳам ўз халқининг ғамини емай, кимнинг ғамини ейди дейсиз?

Иккинчидан: ота-боболаримиз бизларга нисбатан номусли эканлар. Борди-ю уларни иззат-ҳурмат қилиб бирор ерга, ёки ишга чақиришса, ўрталаридаги араз, гина-қудуратларга қарамай борар ва жонини фидо қилар эканлар. Улар: «Оға-инининг озори бўлса ҳам, безари бўлмас», «Олтовлон ола бўлса, оғзидагин олдирар, тўртовлон тугал бўлса, кўкдагини ундирар», «Йўл қувлаган хазинага йўлиқар, гап қувлаган — ба-лога» — дейишиб, шу маромда иш тутишар эканлар.

Қани энди, бизда мана шу одатлар борми? Албатта йўқ! Чунки бу одатлар ор-номусли, бир сўзли одамлардагина мавжуд бўлади. Биз буларнинг ҳаммасидан ажралдик, эндигиларнинг дўстлиги — дўстлик эмас, алдамчиликдан, душманлиги эса — кўнгил қолишдан эмас, балки бир-бирини кўра олмасликдан иборатдир.

Қ И Р Қ И Н Ч И С Ў З

Сизлардан бир нарсани сўрмоқчи эдим:

Нима учун бизнинг қозоқларда ўлганининг ёмони, тиригининг эса ўзгани ёмонлашдан омонни йўқ?

Нима учун куч-қуввати қайтган чоллар ёшлар билан муроса қила олади-ю, аммо ўзлари, гарчанд кўпгина тенгқурларидан айрилган бўлсалар-да, бир-бирлари билан муроса қилиша олмайди?

Нима учун ўзга юртлик узоқ бировни кўрсак «ёруғлик» деб атрофида парвона бўламиз-у,

узимиэнинг элимиэдаги ундан ҳам обрӯли ки-
шиларнинг қадрига етолмаймиэ?

Нима учун бир сайёҳ ёки йўловчи ўзга юрт-
га борса, ўз элини ўлардай мақтайди-ю, қайтиб
келгач, ўша бориб келган элини, юриб келган
ерини, ёлғонни рост қилиб, ўз юртига ҳаддан
зиёд қилиб мақтайди? Нега?

Қайси қозоқни олиб қараманг, боласи ёш
кезида атрофида парвона бўлишади-ю, улғай-
гандан сўнг совуқ кўришади? Нега?

Нима учун баъзи одамлар туққан-тўғиш-
ганлари, яқин ошна-оғайниларининг тўйида,
азасида, умуман шунга ўхшаган зарур лози-
мандаларида қорасини кўрсатмайди-ю, биров-
ларнинг моли-ҳолини талаб, қароқчилик қилиб,
ҳайдаб келайлик, ўғирлик қилайлик деса, жон-
жон деб бош қўшади, оёқ-қўли ерга тегмай етиб
келади? Нега?

Нима учун пойгага от қўпганингда отингга
ёрдам бермаган оғайнинг, олган пойгангдан бер-
мадинг, деб ўпкалайди? Нега?

Қадимги замонларда одамлар: фалон вақтда
бечора отим пойгада ҳориб келаётганда фалончи
ёрдам қилган эди, деб оғайнисининг ўша яхши-
лигини ўла-ўлгунча айтиб юришар эди. Нима
учун энди ҳозир бу йилги қилган яхшилигинг
келгуси йилда унутилиб кетади-а? Нега?

Нима учун бой ўғли камбағал бўлиб қолса,
меҳнат қилишга уялади-ю, ўғирлик қилишга
уялмайди? Нега?

Нима учун иккита яхши бир элда дўст бў-
либ, тинч-тотув яшай олмайди-ю, қай-қаёқдаги
қасам урганлар бир-бири билан бош қўшишиб,
тинч-тотув яшамайди? Нега?

Нима учун бировга дўстим деб от мин-

дирсанг-у, бошқа бир душманинг келиб унга той миндирса, дарҳол ўртага совуқчилик тушади — муносабат бузулади? Нега?

Нима учун баъзан ҳар кун айтганингни қиладиган дўстингдан бир кун айтганингни қилган душманинг меҳрибон бўлиб қолади? Нега?

Нима учун баъзи бировлар, дўстим ўссин-унсин демайди, балки аксинча, бирон мартабага эга бўлса, унга ашаддий душман бўлиб қолади? Нега?

Нима учун баъзи бировлар изласа ҳам ақл ўргатадиган кишини ҳеч қаердан топа олмагани ҳолда, ўз феъли-атворини ипидан-игнасиғача биладиган одамлардан қочиб юради? Нега?

Нима учун одамлар бировникига меҳмон бўлиб борса — минг қўйли бой бўлиб боради-ю, ўз уйига меҳмон келса — бор молини ҳам яйловга ҳайдаб юборади? Нега?

Нима учун тинчлик излаб топа олмай юрган юрт, тинч яшай бошлаганидан сўнг, дарров ундан зерика бошлайди? Нега?

Нима учун элга пишиқ одам бойлик қилади? Нима учун ҳаётда пишиқ одамларнинг кўпчилиги камбағал бўлишади? Нега?

Нима учун тўқол хотин мағрур бўлади? Нима учун касал киши мард бўлади? Нима учун камбағал киши акс, такаббур бўлади? Нега?

Нима учун нафсини жиловлаб, ёмон йўлдан қайтган киши ёмон аталади-ю, нафс балосида юрган, мақтанчоқ, балохўр, ёмон одам яхши аталади? Нега?

Нима учун қозоқлар тўғри сўзга ишонмай, ҳатто қулоқ ҳам солмай, балки аксинча, ёмон, ёлғон-яшиқ сўзларни эшитса, мойдек эриб, сут-

дек балқиб, топган-тутгани сувга оқиб кетса ҳам, бундай гапларни таг-тагига етмагунча қўймайди? Нега?

Қ И Р Қ Б И Р И Н Ч И С У З

Қозоқларга ақл ўргатаман, уларни тузатаман, деган кишига иккита нарсa керак.

Биринчидан: ё ҳокимият эгаси, ё эса кўлида ёрлиғи бор киши бўлиши керак. Булар: катталарни ўз ҳукмларига бўйсундириб, кичикларнинг қўлидан етаклаб мактаб-мадрасаларга олиб бориб бера оладиган, бирига у соҳада, бирига бу соҳада илм-ҳунар ўрганиши учун йўл-йўриқ кўрсата оладиган ва уларга кетадиган сарф-харажатларни овулда яшовчи халқ зиммасига солишга қодир бўлган, ҳатто қизларни ҳам, ақалли мусулмончилик илмига ўқитиш учун жалб қила оладиган одам бўлишлари керак. Шундагина ҳозирги ёшлар ҳунар эгаллаб, замон ўтиши билан оталарининг ўрнини босиб, эл-юрт сал тузалган бўлур эди.

Ёки, иккинчидан: элни тузатаман деган одам катта бой бўлиши керак: у оталарига пора бериш йўли билан болаларини ўқишга юбориши ва ҳалигидай илм-ҳунар ўргатиши лозим — шундай қилса ҳам эл тузалган бўларди. Бироқ, афсуски, бундай куч-қувват, давлат ҳеч кимнинг пешонасига битмайди ва битиши мумкин ҳам эмас. Маълумки, қозоқларни ё қўрқитмай, ё пора бериш йўли билан қўлга олмай туриб, ақл ўргатишинг, айтганингга кўндиришинг ва ўз етганингга юргизишинг ҳеч мумкин эмас. Чунки отабоболаридан мерос қолган, сут билан кириб,

қон-қонига сингиб кетган нодонлик уларни аллақачон одамгарчиликдан чиқариб қўйган. Улар ўзларининг миш-мишларидан, ғийбатларидан ўпкасини қўлтиқлаб ҳовлиқишлари-ю, шовқин-суронларидан бошқа нарсаларни қизиқ кўришмайди, гап айтсанг уқишмайди, қулоғи сенда бўлса ҳам, кўнгли бошқа жойда бўлиб, кўзлари аланг-жалаңг қилиб туради. Хўш, энди нима қилишимиз керак? Наҳот шундайлигимизча қолиб кетаверсак!

Қ И Р Қ И К К И Н Ч И С Ў З

Қозоқларнинг ёмон ишларга мойил бўлаверишининг бирдан-бир сабаби иши йўқлигидандир. Ё деҳқончилик билан шуғулланишса, ё эса савдо-сотиқ ишлари билан банд бўлса, эҳтимол, бундай ишларга қўллари тегмасмиди? Улар бундай қилиш ўрнига отлиқ-яёв у овўлдан бу овўлга санқиб, бировларнинг от-уловларига ялғириб, овқат излаб, гап пойлаб, ё эса одамзодни йўлдан оздириб учун қувлик-шумлик қидириб, ишсиз-юмушсиз, бекордан-бекорга тентираб юришни ўзларига касби-кор қилиб олган. Ҳалол меҳнат қиламан, мол-дунё орттираман, деган киши учун шундай санқиб, итдан баттар хўр бўлиб юриш муносибми? Яхши бўлса ўз касби-корини ташлаб бекордан-бекорга тентираб юрармиди? Мол-дунёси кўп бойлар молларини чўпонларга, болаларга топшириб қўйиб, худо берган давлатининг роҳатини сўрмай, мол-ҳолини ўғрига ўғирлатгани, қароқчига олдиргани ва итга, қушга едирганига рози бўлади-ю, аммо миш-миш гаплардан, бир овўлдан

иккинчи овулга бориб, қувлик-шумлик қилишдан, текин томоқдан, сафсата сотишлардан қолишга сира ҳам рози бўлмайди. Чунки, бундай бемаънигарчиликлар бутун халққа одат бўлгандан сўнг, булар ҳам кўпчиликдан қолишни, тўғри йўл тутишни, тўғри сўзлаб, тўғри маслаҳат беришни истамайди, аксинча, ҳалигидай ярамасликларга бош қўшишни ва шундай ишларни қилишни ўзларича афзал кўради...

Мана шунинг учун ҳам ҳозирги козоқлар ичидаги «ишга ярайман» деганлари ўзларининг оздир-кўпдир молини бировларга боқтириб қўйиб, ўзлари сўз пойлашади, текин томоқ қидиришади, эл кезиб санқиб юришади.

Еннобарин, бу кунги одамлар учун мол-дунё ҳам, ақл-идрок ҳам, ҳатто обрў-эътибор ҳам фахр эмас, балки бировларнинг устидан арздод қилиш ва ёлғон-яшиқ гапларни гапириб, алдай билиш фахр. Буни билган киши, гарчи остида оти, қўлида камчисидан бошқа ҳеч нарсаси йўқ камбағал бўлса-да, эл ичида иззат-ҳурматда бўлади, қаерга борса тўрдан жой берилади, оғзи ошга, қўли гўштга тегеди. Бундай кишилар, баъзи бир лақма бойларга: «Сиз бир оғиз бир нима десангиз бас, бу ёғини биз ўзимизга қўйиб бераверинг, сатқан бир оғиз сўзингиз кетсин!..»—деб уларни ҳовлиқтириб қўйиб, ўзлари шунинг орқасидан ишламай-нетмай, обрў орттириб, отини миниб, тўнини кийиб, кунини ўтказиб юраверади.

Бой бўлса ўзининг фойдаси нима-ю, зарари нималигини ҳам билмайди. Мабодо бир иш бўлиб қолса: «Буни нима қиламиз?»—деб яна бояғи расво одам билан маслаҳатлашади. У тағин қувлик-шумлигини ишга солади: ёлғиз ўзим

маслахат берсам экан, маслахатчиси кўлайса қадрим кетиб қолади, деб ўйлайди ва: «Э шу ҳам гапми? Мана буниси бундоғ-у, ана униси ундоқ, унга ундоқ деб қувлик қилинг, бунга бундоқ деб шумлик қилинг!» — деб қай-қаёқдаги бемаъни макр-ҳийлаларни ўргатади. Шундан кейин бойни умуман одам боласига ишонмайдиган қилиб қўяди. Кейин, бойга ҳам ҳеч ким ишонмайдиган бўлиб қолади... Оқибат натижада эса, яна бояги расво одам бойга: «Ана мен айтмадимми сизга, у ўзи ундоқ одам, бу ўзи бундоқ одам, мана кўрдингиз-ку» — деб бойга иши тушган одамларни унга ёмонлаб, ўзи эса бойни ўзига аввалгисидан ҳам кучлироқ ром қилиб олади.

Мана, ҳозирги одамларнинг ақли ҳам, истаги ҳам шундай.

ҚИРҚ УЧИНЧИ СЎЗ

Одамзод икки нарса билан ҳаёт: бири — тан билан, иккинчиси — жон билан.

Бу иккаласидан қайси бири одамзоднинг ўзига боғлиғ-у, қайси бири боғлиқ эмас — буни биламоқ керак.

Ичсам-есам, ётсам-турсам, ухласам, дейишлик — бу инсон учун ғайри ихтиёрий эҳтиёж. Озми-кўпми кўрсам-билсам, деб орзу қилиш ҳам даставвал шундай ғайри ихтиёрий эҳтиёждан туғилади...

Энди, ақл-идрок, илм-ҳунар — булар меҳнат билан топиладиган ва камол топадиган нарса. Одамзод кўз билан кўриб, қулоқ билан эшитиб, қўл билан ушлаб, тил билан тотиб, бурни билан

ҳидлаб ташқи дунёни танийди. Борлиқнинг мавжудлиги хоҳ салбий, хоҳ ижобий бўлсин, ҳар нечук кўнгилда ўз аксини қолдиради, яъни таъсир этади. Бу бизга нисбатан ғайри ихтиёрий эҳтиёждир. Уларнинг бири кўнгилда мангу унутилмас яхши хотира, таъсир қолдирса, иккинчиси мангу унутилмай ёмон хотира, таъсир қолдиради.

Бу таъсирлар дастлаб жуда кучсиз ва кўримсиз бўлади. Лекин унга аҳамият берилса, парвариш қилинса — бора-бора улғайиб, мустаҳкамланиб боради. Борди-ю, аҳамият берилмаса, секин-аста йўқолиб кетади, йўқолмаган тақдирда ҳам, заифлашиб, ҳеч нарсага аҳамиятсиз бўлиб қолади.

Кимда-ким кўп билса, кўп қўйса, ташқи дунёдан олган нарсаларини мулоҳаза билан ўринлисини ўринлига, ўринсизини ўринсизга ажрата билса — бундай одамнинг ҳам ақли расо бўлади.

«Худой таоло ўзи ақл бермагандан кейин нима қилайлик?» — дейишлик, бу: «Худой таоло сен билан мени бирдай яратмади!» — дейишликдир. Бу эса яратганга бўхтон ёғдириб, ўзини қутқариб қолишликдир. Бу ақлсиз, қилай деса ҳунари йўқ, нодон одамнинг ишидир. Нахотки унга худой таоло кўрма, эшитма, кўрган-эшитган нарсангни инobatга олма, ёдингда сақлама, деган бўлса? Худо унга ўйин-кулги, маншат, уйқу, мақтанчоқлик билан овора бўлиб, қалбингдаги мавжуд бойлигингни сувга оқизиб, ҳайвонлар қаторига қўшил, деган эмас-ку, ахир!

Баъзи бир одамлар: «Ақл ихтиёрий бўлмаса ҳам, талаб, истак ихтиёрий бўлади, одам истаса ақлни ҳам топа олади. Истаксиз, умидсиз кишида ақл бўлмайди» — дейишади. Бу бекор гап.

Талаб, истак деган нарсалар ёш болаларда ҳам бўлади. Чунончи, биз юқорида: идрок этилган нарса аввало жуда заиф ва кучсиз бўлиб, одам улғайган сари, у ҳам камол толиб боради, деб айтиб ўтгандик. Жон қуввати билан топилган ҳунарни ҳам қанча парвариш қилсанг — шунча сайқаллашади. Аксинча, унга аҳамият бермасанг ва кўнгил бўлмасанг, бир кун келиб ҳатто уни йўқотиб қўйганингни ҳам, шунингдек ўзингни тамом бошқа одам бўлиб қолганингни ҳам билмай қоласан. Чунки ҳар қандай унутилган ҳунар: «Мана мен кетдим» — деб ҳабар бериб йўқолмайди. Бир марта йўқотган ҳунарингнинг кетига қайта тушсанг — бу аввалгисидан ҳам қийинроқ бўлади.

Жон қувватининг таърифи — жуда кенг нарса. Бироқ ҳаммасини ёзиб улгуриш кийин. Бу куч шундай кучки, у сени ташқи дунёдан топган барча билимларингни ўзида маҳкам сақлаб тура олиш қобилиятига эга. Шундай қилиб, биз юқорида киши ўз топган нарсасини мудом парвариш қилиб бормаса, унинг энг нозик томонларини унутиб қўяди, дедик. Кейинчалик бориб, бу одам, шу ҳунарини, яъни топган нарсасини сақлайдиган жонидан ҳам айрилади. Кейин эса — буларни қайта тиклашнинг ҳеч иложи йўқ...

Бу қувватнинг ичида ортиқ учта қувват борки, зинҳор уни йўқотиб қўйишдан эҳтиёт бўлиш керак. Уни йўқотган киши — одамгарчилигини ҳам йўқотиб, ҳайвон қаторига қўшилиб қолиши ҳеч гап амас.

Биринчи қувват: бунини руслар подвижной элемент, деб аташади. Бу нима дегани? Бу — кўрган, билган, эшитган нарсаларингни зудлик-зийраклик билан уқиб, фақат уқиб билангина кифо-

яланмай, унинг қаердан пайдо бўлгани ва охири нима билан тугашини ҳам мулоҳаза билан муҳокама қилиб кўришга сени мажбур этади. Агар сенда бу фазилат бўлмаса, минг ўқиганинг билан барибир одам бўлишинг қийин ва зарур нарсаларни ўз вақтида ўқиб ололмай, вақт ўтгач: «Аттанг, бундай қилсам бўларкан! Ундай қилсам бўларкан!»— деб пушаймон бўлиб, мудом ҳамма яхши нарсадан гофил қолиб юраверасан.

Иккинчи қувват: буни руслар сила притягательная однородного, дейишади. Бу бирор нарсани кўрган, билган, эшитган бўлсанг ва у сенга маъқул бўлса, сен дарҳол у нарсани бошқа нарсаларга ўхшашлиги борми ё йўқлигини, унинг ўхшашлик даражасини текширасан. Ҳар қалай бу сени қизиқтиради ва сен уни билишга, бошқалардан сўраб суриштиришга ҳаракат қиласан, унга эса ҳеч тиниб-тинчимайсан.

Учинчи қувват: бу ташқи дунёнинг инсон қалбига таъсиридан олинадиган яхши-ёмон фазилатлардир. Агар сен қалбингни пок ва тоза тутсанг, ҳамда уни турли-туман нарсалардан, манманлик, мақтанчоқлик, мол-дунёнинг кетидан қувишлик, енгилтаклик ва беғамликдан эҳтиёт сақласанг — унга чизилган ташқи дунё таассуротлари ҳам тоза ва равшан бўлади ва бундай таассурот қон-қонингга сингиб, узоқ вақт эсингда қолади. Борди-ю, қалбингни бояги тўртта ярамас одат билан кирлатиб қўйсанг, у ҳолда қалб оинанг бузилади — борлиқни губор ва қийшиқ қилиб кўрсатадиган бўлади. Ниҳоят, бундай бузиб кўрсатадиган қалб кўзгусидан на келажагинг ва на ўтмишинг учун ҳеч қандай наф тегмайди!

Тана қуввати билан сиртдан топилган нарса

сиртда сақланади. Бунинг отини давлат, бойлик деб аташади. Бу қувватнинг ҳам ўзига яраша ташвишлари бор. Агар уни билмасанг, тарбия қилмасанг — бундан ҳам айрилишинг мумкин. Ахир, жон қуввати кашф этмиш нарсалар: ақлидрок, илм-ҳунар ҳам қарамасанг, тарбия қилмасанг — сўниб битиши ва сен ундан айрилиб қолишинг мумкин эди-ку!

Шунингдек, ҳар бир яхши нарсанинг ўзига яраша меёри бор. Агар меёридан ошиб кетса — у ярамайди. Зотан, ҳар нарсанинг меёрини билиш — бу жуда катта иш, катта ишгина эмас, катта санъат ҳамдир.

Ўйланмоқлик ҳам яхши нарса. Аммо кўп ўйлаб хаёлга берилиб кетишлик ҳам ярамайди.

Ичмоқ-емоқ, майшат қилмоқ, кўнгил ҳушламоқ, севмоқ-севилмоқ, кучмоқ-суймоқ, мол-дунё тўпламоқ, мансаб орзу қилмоқ, ҳийлакор бўлмоқ, алданмаслик — бу нарсаларнинг ҳам — ҳаммасининг меёри бор. Меёридан ошиб кетса расвоси чиқади.

«Ниманинг қизигини кўп кўрсанг, ўшанинг жабрини бир тортасан» — деган қадимги донишмандлар. Боя айтиб ўтганимиз, бизга маълум бўлмиш учта қувватнинг иккитаси, яъни подвижной элемент билан сила притягательная однородного — бу иккаласи бир-бирига мўтлоқ алоқадор нарсалардир. Ҳамма фойдали ишлар ҳам шундан келиб чиқади, шунингдек, ҳамма зарарли ишлар ҳам. Мансабпарастлик, мақтанчоқлик, баджаҳллик, ёлғончилик ва умуман шунга ўхшаган одамни ақлдан оздириб, ёмон йўлга бошлаб кирадиган ярамас одатларнинг ҳаммаси шундан келиб чиқади. Бинобарин, киши чуқур мулоҳаза юритиб, бундай ёмон одат-

лардан ўзини имкони борича эрта тутиб ола билмоқ керак.

Кишига нима фойда-ю, нима зарар эканини ажрим қиладиган куч — ақлдир. Лекин, юқорида қайт этилган ёмон одатларнинг барчасини биргина ақл кучи билан даф қилиб бўлмайди. Бунинг учун катта ғайрат ҳам керак. Шундагина бу иккаласи енгилмас куч-қувват пайдо қилади. Агар бу иккови кимда бор бўлса, бунинг устига ҳали юқоридаги икки қувват қўшилса — нур устига аъло нур: минган отингни қаердан солсанг, шу ердан кесиб чиқади. Борди-ю, бу икки куч оз бўлса, ёки бири бор бўлиб, бири йўқ бўлса — унда бояги икки қувват гўё эгар-югансиз асов отга ўхшайди. Маълумки, асов от эгасига бош бермайди: у ўзини истатанча тоққа, тошга уриши, сувга, жарга отиши мумкин. Бундай ҳолда эркинг қўлингдан кетади ва ўлгунингча доғда кетасан...

Қ И Р Қ Т У Р Т И Н Ч И С У З

Одамзоднинг энг ёмон ҳунари талабсизликдир.¹ Аммо талаб қилувчилар ҳам, шунингдек талабнинг ўзи ҳам бир неча турли бўлади; ҳамда шу талабларнинг кетига тушган одамларга улар бир-биридан аъло бўлиб кўринади.

Инсон боласи хоҳ у талабли, хоҳ у талабсиз бўлсин, унинг табиати бировнинг мақтовини эшитишни хоҳлаб туради. У қаерда ва қайси соҳада ишламасин, ўз соҳасидаги кишилар би-

¹ Т а л а б — бу ерда илм-ҳунар ва истеъдод маъносида.

лан сирдош бўлади. Унинг учун ўзга соҳадаги кишиларнинг «ҳа, баракалла!» сини эшитишдан кўра кўпроқ, ўз соҳасидаги кишиларнинг «ҳа, баракалла!» сини эшитиш мароқлироқ бўлади ва у шуни истайди.

Инсон боласи бирор ҳунарнинг кетига тушар экан, аввало ўз қадрини ўйлайди.

Баъзи бировлар мол-дунё топиш пайига тушишган. Ҳасислик, ҳаромлик қилиб бўлса ҳам, мол топсам экан. «Мол топган эрнинг ёзиғи йўқ», «Моли борнинг юзи ёруғ» — дейишади. Мол-дунё ҳам фойда, ҳам ҳосият бўлади, деб ўйлашди. Қозоқларнинг ҳулқи билан қараганда, бу сўз бир ҳисобдан тўғри, бироқ одамгарчилик, ақл нуқтаи назаридан қараганда эса — мутлақо нотўғридир. Мана шу йўлда баъзилар мулла ака, баъзилар эса ҳожи ака, аталаман, деб, шу ҳаракатда юришибди...

Ушбу кунда уларнинг излаб топган талаблари ўқиш, ўрганиш натижасида топилган талаблар эмас, балки одамлар юзидан ўрганилган талаблардир.

Китоб орқали ўрганиладиган ҳунар учун, аввало, қалбни пок сақлаш, ундан кейин эса — тоат-ибодат қилиш керак. Борди-ю, қозоқларнинг юзига қараб ҳунар ўрганмоқчи бўлсанг, унда шу ҳунарингдан қолма, тоат-ибодат қилиб овора бўлиб юрма, сенинг қалбингнинг пок эканлигини ким кўриб ўтирибди, дейсан! Бироқ қалбнинг тоза бўлмагунча топган-тутганингда қут-барака бўлмайди.

Энди, бундан буён мана шу гапларга қараб иш тутсанг янглишмайсан.

КИРК БЕШИНЧИ СЎЗ

...Инсон фарзандининг камолат даражаси — унинг муҳаббат, адолат ва ҳис-туйғу эгаси бўлишигидадир. Бу фазилатларнинг керак эмас жойи йўқ, шунингдек, булар иштирок этмайдиган жой ҳам бўлмайди... Айғир ўз биясига эга бўлиши учун ҳам муҳаббат, ҳис керак. Бу адолат, муҳаббат, ҳис кимда кўпроқ бўлса — ўша одам олим, ўша одам оқилдир. Биз ўз-ўзимиздан илм кашф қилолмаймиз, балки яратилиб, ясатилиб қўйилган нарсаларни кўриб, сезиб, ҳис қилиб, ақл мезонида ўлчаб, кейин илмга айлантирамыз.

1890—1898 йиллар.

МУНДАРИЖА

Обой Қунонбоев. Носир Ғозилов. 5

ШЕЪР ВА ПОЗМАЛАР

Улан. Миртемир таржимаси	21 ✓
Гўдак учун бешиги — каттакон олам. Миртемир таржимаси	24 ✓
Бургутчи. Уйғун таржимаси	25
Ярқироқ оқ кумушдек кенг манглайли. Уйғун таржимаси	28
Ешликдан билим излаб югурмадим. Миртемир таржимаси	30 ✓
Қаридик, ғамга ботдик, уйқу сергак. Уйғун таржимаси	31
Қозоғим, шўрлик юртим, вайрон юртим. Миртемир таржимаси	33 ✓
Йигитлар, ўйин арзон, кулки қиммат. Ғулом Шоди таржимаси	35
Бозорга, қараб турсам, ҳар ким борар. Уйғун таржимаси	39
Илм топмай мақтанма. Уйғун таржимаси	40
Қалбингда ўтинг бўлса. Ғулом Шоди таржимаси.	43
Мен ўланни ёзмайман эрмак учун. Миртемир таржимаси	45 ✓
Аввалдан бир совуқ муз — ақл зийрак. Уйғун таржимаси	47
Йигит сўзи. Уйғун таржимаси	49
Қиз сўзи. Уйғун таржимаси	51
Куз. Миртемир таржимаси	53 ✓

Ез кетди, қишнинг боши, дала бежой. <i>Миртемир таржимаси</i>	55 ✓
Эм тополмай. <i>Ғулом Шоди таржимаси</i>	57
Узгага кўнглим тўйрсан. <i>Ғулом Шоди таржимаси</i>	59
Кўклам. <i>Миртемир таржимаси</i>	61 ✓
Жумбоқ. <i>Миртемир таржимаси</i>	64 ✓
Сулувлар сараси. <i>Миртемир таржимаси</i>	65 ✓
Хўп, ишснай, унайин. <i>Раззоқ Абдурашидов таржимаси</i>	69
Севги тили — сўзсиз тил. <i>Миртемир таржимаси</i>	71 ✓
Талай сўз бундан бурун кўп айтганман. <i>Уйғун таржимаси</i>	72
Оч киши тинчланарми тўймагунча. <i>Миртемир таржимаси</i>	73 ✓
Ешлик ўтди, билдингми? <i>Миртемир таржимаси</i>	75 ✓
Молга дўстнинг дўсти йўқ молдан бошқа. <i>Уйғун таржимаси</i>	76
Бир ғўзал қиз бўлибди хон қўлида. <i>Уйғун таржимаси</i>	77
Бутун тунга тарқалар. <i>Миртемир таржимаси</i>	79 ✓
Қуруқ ҳай-ҳай, бақиріқ. <i>С. Худойберганов таржимаси</i>	81
Елсиз тунда ёруғ ой. <i>Уйғун таржимаси</i>	82
Не умид беирода... <i>Миртемир таржимаси</i>	83 ✓
Мен кўрдим узун қайин қулаганин. <i>Уйғун таржимаси</i>	84
Ғўзал ёрим, мен индамай юраман хўп. <i>Ғулом Шоди таржимаси</i>	85
Кун ортидан кун туғар. <i>С. Худойберганов таржимаси</i>	86
Хаста юрак тепади аста-секин. <i>Ғулом Шоди таржимаси</i>	87
Қрагим менинг қирқ ямоқ. <i>Раззоқ Абдурашидов таржимаси</i>	88
Кучук асраб ит қилдим. <i>С. Худойберганов таржи-</i>	

маси	89
Юрагим нима сезасан. <i>Уйғун таржимаси</i> . . .	90
Қуёшни вақт итариб. <i>Ғулом Шоди таржима- си</i>	92
Юрак — денгиз, асл тошдир қалб олови. <i>Раззоқ Абдурашидов таржимаси</i>	93
Жим-жим кўнглим, жим кўнглим. <i>Ғулом Шоди таржимаси</i>	94
Ярқ этмас, қаро кўнглим не қилса ҳам. <i>Уйғун таржимаси</i>	97
Тойга миндик. <i>Ғулом Шоди таржимаси</i>	98
Уз айбимга кўз солиб. <i>Ғулом Шоди таржимаси.</i>	100
Маъсуд. <i>Поэма. Уйғун таржимаси</i>	102
Азим қиссаси. <i>Ҳаким Хўжаев таржимаси</i> . . .	107
Искандар. <i>Поэма. Миртемир таржимаси</i> . . .	124 ✓

НАСИХАТЛАР

Насиҳатлар. <i>Носир Фозилов таржималари</i> . .	131
--	-----

На узбекском языке

А б а й

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Гослитиздат УзССР — 1961 — Ташкент

Обойиниғ 1948 йилда Каз ОГИЗ нашриёти босиб чиқарган қозоқча тўлиқ асарлар тўпламидан таржима қилинди.

Редактор *Ғ. Шоди ва С. Худайбергенов*

Рассом *Қ. Молотов*

Расмлар редактори *Г. Н. Остапенко*

Техн. редактор *Я. Хашмов*

Корректор *С. Абдуллаева*

Босмахонага берилди 28/IV 61. Босишга рухсат этилди 20/VII 1961 й. Формати 70×90^{1/2} мм. Босма л. 6,75 Шартли босма л. 7,90 Нашр л. 7,15 + 1 яқлейка. Тиражи 10 000 экз. Индекс б/а УзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 53—61

Ихтисослаштирилган ҳарф терув фабрикаси тайёрлаган матрицадан Ўзбекистон Маданият ва ёшлар ишлари вазирлиги Главидазининг 1-босмахонасида босилди. Тошкент, Ҳамза 21, 1961 й.
Заказ № 1174. Баҳоси 42 т.